Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 30 (15855) ◆ 1997 чылдың март 13, четверг ◆ Ат салган шагы 22.40 ‡ Садар өртээ 1000 рубль.

Ш. Д. ООРЖАК СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Тыва Республиканың президент албан-дужаалынга кандидат Ш. Д. Ооржак биле оралакчы-президентиниң албан-дужаалынга кандидат А. А. Мельников оларның соңгукчулар-биле ужуражылга хуралы республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга дүүн, март 12-де болуп эрткен.

Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Кызылда күрүне университединиң проректору, эртем доктору З. Ю. Доржу кандидаттың допчу намдарын болгаш күш-ажылчы, политиктиг, хөй-ниитичи ажыл-чорудулгазын чыылганнарга таныштырган. Республиканың президент албан-дужаалынга төлептиг кандидат Шериг-оол Дизажикович Ооржак дээш бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны ол кыйгырган.

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак ужуражылга хуралынга делгеренгей чүве чугаалаан.

Ш. Д. Ооржак соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген.

Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазынга чүве чугаалааннар эки үнелелди берип, база катап Президентиге соңгуп алыр болза, соңгукчуларның идегелин шынзыдарынга бүзүредиин илереткеннер.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — ЭДЕРИНИҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ

Көдээ ажыл-агый активиниң хөй киржикчилиг чөвүлел хуралының март 6-да эрткенинин дугайында информастыг дыңнадыгны «Шынның» март 8-те номеринге үндүрген. Республикага хүн айтырыының онзагай чугулазын барымдаалааш, Президент Ш. Д. Ооржактың аңаа саналын, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуштуң илеткелин болгаш чөвүлел хуралга санал-оналдар солчуушкунун бо номерде парлап үндүрдүвүс.

(Аграр секторунга реформаларны таарыштыр эде көөр талазы-биле хемчеглер дугайында март 6-да эрткен аграр секторунуң республика чөвүлел хуралынга санал-оналдар солчулгазындан).

«Сүт-Хөл» совхозтуң директору И. Ш. Монгуш бараан чээлизиниң эки талаларынга доктаагаш, экономиканы көдүреринге өре-шырениң даржыктыг боол турарын демдеглээн. Бойдустуң аар-берге уржуктары, кадыг халапчызы мал-маган тудуп турарларга үргүлчү каражалыг.

Машина-техниктиг станцияларның, цехтерниң, биче мастерскаяларның тудугларын хереглеп, манап турар бис. Белен тудуглар база сандан үнген. Көдээ ажыл-агыйларның кол фондуларының хеп-хенертен читкени, кайыдаа ажыл-агыйларның машина-трактор мастерскаяларының, автогаражтарының, көдээ ажыл-агый машиналарының, кожар дериг-херекселдериниң төтчеглеттингени, тараа үрезиннериниң лабораториязының чогу көдээ ишчилерге улуг когарал.

Ол дээш харысалга кымга-даа онаашпайн барган. Чамдык бүдүрүлгелерниң күш-шыдалының хире-шаа кошкак болганындан хөй шөлдер беш-алды чылдарның дургузунда чашпан-бок үнүштерге бастырбышаан. Баллыры кошкак бараан бүдүрүкчүлерин солуурунуң хемчеглерин алза? Эт-хөреңгини, черни харылаар күрүне структураларының ажыл-херектериниң хөй боол турарын ол байдал херечилеп турар-дыр.

Суурларда, кожууннарда, Кызылда ээн объектилер эндерик. Складтар, шыгжаглар база долу ажыглаттынмайн турар. Ол черлерни бараан саарылгаларының төптери кылдыр белеткээриниң, ажыглаарының арга-хевирлеринге ол доктааган. Ол чижектиг шөлдер республикадан дашкаар девискээрлерге база херек.

«Тыва» ассоциацияның чингине директору М. К. Куулар чаартылганың эге базымнарының бергелеринге доктааган. Керээ, дуржулга, эрге-хоойлу талазы-биле удуртукчуларның, суму чагыргаларының белеткелиниң бедик деңнели чугула херек. Акт-нормативтер шын болуп, ажыл берикчилери бот-боттарын эки билчир болза, частырыглар колдуунда болбас.

Продукцияны бүдүрери, болбаазырадыры, шыгжаары, сайгарары база акша ажылдап алырының өске-даа чугула айтырыгларынга чингине директор доктааган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей саналынга эрткен чылың бо айтырыгны чидиг тургузуп алгаш, ынчан-на хөделип эгелээри чугула турганын демдеглээн. Ол мынча дээн: Чүге дээрге көдээ ажыл-агыйны чаартыр дээш ийи чылдың вүүрүн көрүп тур бис. Оон эге түңнелдери-биле бир дугаар чылдың түңнели көстүп келди ышкажыл.

Эрткен үеде кылган чүүлдерниң шупту багай болган дээр хөңнүм чок. Ынчалзадаа кылган чүүлдерниң чедер-четпезиниң эвээш эвезин боттарыңар-ла көрүп, билип турар-дыр силер. Кайда күш четтинмейн, кайда алдыртпайн, кайда боттарывыстың хөделбейн барганывыс аан. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды С. Х. Монгуштуң илеткелинде чугаалаан бир чүүлдү эки эскерип көрген боор силер: бо үеде рынок экономиказынче кирериниң бүгү хоойлулары белеткеттинген дээн.

Ийе, сайыттың ынча деп демдеглээриниң бүгү үндезиннери бар. Федерацияның-даа, Тываның-даа бүгү хоойлулары, чарлыктары кылдынган. Чеди хоойлу ажылдап турар. Хараадаңчыг чүүл болза, оон иштинде «Көдээ ажыл-агыйны кооперастаарының дугайында» хоойлу көрдүнген кужу-биле ажыглаттынмайн турар. «Арат (тараачын) ажыл-агыйларының дугайында» хоойлуну ажыглаары база шеглеттинген. Оон эге чадазы эрте бээрге, сөөлгү үеде ынчап барганы чадавас.

«Чер реформазының дугайында», «Көдээ ажыл-агыйны кооперастаарының дугайында» хоойлуларда чиигелделерни ажыл-агыйлар шын ажыглап шыдавайн турар. Ону боттарыңар база эскерип турар силер. Күүсеттинер аргажок кылдыр чыдыпкан хоойлу — «Көдээ суурларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында». Оон элээн хөй кезектери ажыглаттынмайн турар. Хоойлу баазазы тургустунуп келген деп сайыттың демдеглээнинге чүс хуу каттыжар мен.

Аграр секторнуң эде организастаашкынында ийи улуг чазыг бар деп бодап турар мен. Бирээде, ону демниг күш-биле чорутпадывыс. Ажыы-биле чугаалаарга, Дээди Хуралга ону сайгарып көргеш, онзагай күрүне программазы кылдыр бадылаарының, азы хоойлу дамчыштыр күүседириниң айтырыы шуут чорувайн барган. Ийе, аграр реформаның, көдээни чаартырының дугайында документилер Дээди Хуралга кирип келди. Бис көрдүвүс, оон бүгү талалары чиг болду.

Канчаар чорударының, күүседир механизмнериниң, түңнелдери кандыг болурунга айтырыглар харылаттынмайн барган болган. Үлешкен черни, үлүгнү алгаш, боттарының аразынга кандыг харылзаалары, кандыг түңнелдерлиг чүүлдерни кылыры билдинмес-тир дээш, ол бүгүнү белеткеп кылгаш, Дээди Хуралга катап сайгарар кылдыр Чазакче чоруткан бис. Бир эвес бир ай дургузунда ыяк белеткээш, хоойлужудулга органынга онзагай программа кылдыр бадылаттынмааның сактыдыр силер ыйнаан? Хөй кезиңер сактып келген боор.

Ынчан Чазактың хуралдаар залынга 200 хире актив чыглып келгеш, документилерни бадылап алган чүве. Ол дээрге бир частырыывыстыр. Ол дугайын Чазакка чеже-даа чугаалап келдивис, көдээ ажыл-агыйның хүндүлүг ажылдакчылары.

Чүге чазыгыл? Чер, өнчү, ону кижилерге үлээр деп айтырыгны хоойлу дамчыштыр шиитпирлевеске чөптүг, шынныг эвес чүүлдер ажыл агый чорудугларынга албан таваржыр. «Мээң үлүүм, мээң паййым» — деп, чугаалар көдүрүлгештиң туруптар, соксаттынмайн баар болгай. Чер үлүүнүң дугайын хоойлу дамчыштыр тодарадыры, ону садарының, арендага бээриниң, ажыглаарының дугайы беш салаа дег билдингир турар ужурлуг. Бис ол бодал-биле документилерни дедир эгиткен бис.

База ол ышкаш өске бир тала турган. Үе дугайын чугаалап турарым ол. Документ барык февраль үнүп келгенде биске келген болдур ийин. Эде организастаашкынны чорудар деп аан. Ийи дугаар чазыг ол деп билип турар мен. Көдээ ажыл-агыйның үндезиннерин февральда эде көөрү кончуг аарышкылыг.

Чүге? Февральдан ынайлаарга, час. Часкы хову ажылдарын чорударының орнунга, хурал-суглаа эгелээн. Көдээ ажыл-агыйның күштери частың күш-ажылчы хүннерин хилис эрттирипкен. Орайтап эгелээнивисти сактып тур силер бе? Агаар-бойдустуң долу, каңдаашкын болгаш өске-даа берге байдалдары база аңаа улашты. Ынчангаш, күс багай түңнелди көргүскен деп бодаар мен.

Бистиң бодап алганывыс мындыг: көдээ ажыл-агыйны эде тургузарының хоойлузунуң төлевилелин чоңга калбаа-биле чедирер, аграр секторнуң бүгү кижилеринге таныштырар. Ол ажыл час, чай, күс дургузунда уламчылазын. Чогум реформалар дугайында документ январьда шуут белен турар ужурлуг. Ам чүл? Чогуш сөөлүнде, чудурук чайбас дээр болгай.

Бөгүнде силерниң бажыңарда «корректировка» эвес, 7 муң тонна үрезинни кайызын, чүден тып алырыл деп айтырыг дыш бербейн турар. Бөгүн катап хөделиривистиң хүннери келген. Көдээ ажыл-агыйның өнчүзүнүң таарыштырылгазының дугайында айтырыг, чер үлүүнүң дугайында чөпшээрел бижиктерлиг кижилер бодунуң негелде-хереглелин эрге-хоойлу езугаар тургузар.

Төпчүттүнген белдирлер, баазалар, садыг-саймаа таварыштыр боттарының продукциязын сайгарарын малчын, тараачын, көдээниң ишчизи бодап турарының дугайын К. А. Бичелдей чугаалаан. Аалда коданып, ажаап өстүрер тараазын ээн арттырып, садыгжының албан-хүлээлгезин күүседи бээр малчыннар, тараажылар ховар. Эътти, дүктү бүдүрүп олурар кижи белен дүктеңнедир шимчевес.

Кызылга, кожа девискээрлерге, өске-даа черлерге продукция хүлээп алырынга таарымчалыг байдалдарны чүгле күрүне деткимчези-биле тургузуп болур. Бо талазы-биле тускай фонд херек. Көдээниң ишчилеринде хөй өре-шиределип өске, артык курлавыр амдызында кончуг эвээш.

Бай-Тайга кожууннуң чер комитединиң даргазы К. О. Хертек Бай-Талда М. И. Баавылдың, Кызыл-Дагда П. Д. Сарыгларның көдээниң ажыл-ишчилерин рынок харылзааларының байдалдарынга ижигип, ажылдап эгелээниниң дуржулгазын таныштырган. Удуртукчу бүрүзү эрге-хоойлу баазазынга дүүштүр ажылдаарга, частырыглар колдуунда болбас.

Кызыл хоорайда алгы заводунуң директору П. А. Демир-оол көдээниң чиг эъдин сайзырадырынга оон удуртканы бүдүрүлгезиниң төлептиг үлүүн киирип турарын дыңнаткан. Павел Андреевичиниң бүдүрүп турары техниктиг кидизин Сибирьниң девискээрлери сонуурган эгелээн. Москвада кидис өртээ килограммда 60 муң рубль ажып турар. Кызылдың кидизиниң бот-үнези 27 муң рубль. Бир эвес завод-биле харылзажып алыр болза, өске девискээрлерни мапаткаш, баштай боттуң кижилерин мурнадып болурун П. А. Демир-оол аазаан. Кидис болгаш бродни идиктерге чиг этти хереглеп турарын республика активинге ол чарлаан.

Каа-Хем кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги П. Т. Найдан-оол көдээниң кадр айтырыынга улуг дүвүрел-биле доктааган. Биче болгаш ортумак бүдүрүлгеге эртем-билиглиг, эки белеткелдиг чаа күш, «чаа ханның кудуушкуну» албан херек.

Тускай эртемниглерге пемелде дузаламчы, чурттаар оран-сава чок боорга, олар борбак барбалар чүъктээш, чер кезип, бараан садып чорупкан. Ол база чугула болбайн аан. Аныяк специалист-биле ажылды чорударының арга-хевирлери бар. Ылангыя тускай фондуну тургузары херек апарган.

Сүт-бараан фермаларының байдалы кайда-даа чаржынчыг. Эвээш сүттү саткаш, ажыл-агыйлар бичии акшаланып турар. Ниитизи-биле алырга, сүт аймаа челишпестээн. Хөй инектиг тывалар соңгаар девискээрлерниң кургаг сүдүн ижип турар апарган.

Араттарның айтырыгларынга П. Т. Найдан-оол база доктааган. Көдээниң чамдык өг-бүлелери чүгле хлеб, далган, вермишель аймаанда олурупкан болдур ийин.

Аъш-чем корпорациязының Тывада директору М. Б. Доңгак, Арат (тараачын) ажыл-агыйларның, кооперативтер каттыжыышкынының ассоциациязының директору В. Д. Хемер-оол болгаш өске-даа ажылдакчылар кадр айтырыгларынче кол кичээнгейни углаан.

Арапчор ОКСУР.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ДЕТКИМЧЕНИ ООН БАЗА АЛГАН

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Президент — Чазак Баштыңы Шериг-оол Дизижикович Ооржак соңгукчулар-биле ужуражылгазын уламчылаан. Бурунгу хүн Улуг-Хем кожууну ол кезип, соңгукчулар-биле ужуражылга хуралдарын эрттирген.

Хайыракан — кожууннуң улуг суурларының бирээзи Д. Дамба-Даржаа аттыг Культура бажыңынга хөй кижи киржикчилиг ужуражылга хуралынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазы Е. Х. Хаян кандидаттың допчу намдарын болгаш ажыл-чорудулгазын чыылганнарга чугаалап берген. Улустуң төлептиг оолдарының бирээзи, Тыва Республиканың бирги Президентизи —Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак тыва күрүне тургузуун быжыглаар, хөгжүдер, политиктиг, экономиктиг, социал реформаларны боттандырар дээш дүн-хүн дивейн, моган-шылаарын бодавайн, кончуг шудургу эрестиг, чогаадыкчы, тывынгыр ажылдап келгениниң түңнелинде эвээш эвес чүүлдер республикада кылдынганын ол демдеглээш, оон чижектерин адаан. Тыва күрүнениң хөгжүлдези, оон чонунуң амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш-сеткили аарып, сагыш човап чоруур Шериг-оол Дизижикович Ооржакты база катап соңгуп алырынче соңгукчуларны бүзүреттирген кижи кыйгырган.

Президент албан-дужаалынга кандидат Ш. Д. Ооржак чыылганнарга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның 1992-1996 чылдарда реформаларны боттандырар дээш чорудуп келген ажыл-чорудулгазын допчу, билдингири-биле чугаалап берген. Президентиниң болгаш Чазактың Күрүне илеткелин алды-алды арып кылдыр «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда долузу-биле парлааш, республиканың чурттакчы чонунуң ортузунда тараткан, Бо дээрге Президентиниң болгаш Чазактың дөрт чыл ажыг үениң иштинде кылып чорутканы ажылының кол-колун чүгле допчулап киирген илеткел болур, бир эвес шуптузун тайылбырлап бижиир болза, чээрби ном чеде бээр деп, Шериг-оол Дизижикович тайылбырлап турду.

— Президент-Чазак Баштыңы Шериг-оол Дизижикович Тываның хөгжүлдези, чонунуң эрге-ажыы дээш

(Уланчызы 4-кү арында).

ҮЛЕТПҮР ХӨГЖҮЛДЕЗИН — БЕДИК ДЕҢНЕЛЧЕ

ТР-ниң Президентизиниң байыр чедириишкини

Чөвүлел хуралдың хүндүлүг киржикчилери!

Тыва Республикада Үлетпүр политиказының концепциязының төлевилелин чугаалажыр талазы-биле республика чөвүлел хуралын бөгүн эрттирип турар-дыр. Ону улуг болуушкун кылдыр үнелеп көрбүшаан, улуг ужур-дузалыг кылдыр көрүп турар бис. Ниитизи-биле Тываның экономиказын улам ынай хөгжүдеринге кол углаңыышкыннар аңаа тодараттынган турар.

Бо чөвүлел хуралга чугаалажыр айтырыгларның чугула ужур-дузазын өөренип көрбүшаан, федералдыг яамыларның удуртукчу ажылдакчыларын, Москва, Новосибирск, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларның үлетпүр адырларының талазы-биле улуг эртемденнерин болгаш специалистерин, Сибирьниң кожа девискээрлеринден аалчыларны оон ажылынга киржир кылдыр чалаан чүве. Оларның хөй кезии мында келген.

Хүндүлүг аалчылар болгаш хуралдың киржикчилери!

Россияның өске-даа девискээрлери-биле бир дөмей, рынок реформаларының баштайгы үе-чадаларында Тыва социал улуг бергедээшкиннерни база көрүп эрткен. Реформаларны боттандырып чорударынга федералдыг деңнелге болдунган частырыглар республиканың бодунуң хамаатыларынга, күш-ажылчы коллективтеринге болгаш эргелеп-башкарылга органнарынга багай салдарлыг болган. Ол чорук Тывага оон карылгалыг экономиказын болгаш экономика талазы-биле куду деңнелдиг баазазын кончуг берге байдалга чедирген. Хөгжүлдениң политиктиг, экономиктиг, социал, эрге-хоойлулуг болгаш национал бөлүк-бөлүк айтырыгларын шалыпкын езу-биле ажылдап кылыр ужурга таваржып турган бис. Оон ачызы-биле чаартылганың темпилерин чайгылыш чок тудуп шыдадывыс-даа.

Реформаларның чылдарында социал-экономиктиг чаа байдалдарда ажыл-агыйны башкарып чорударының багай эвес дуржулгазын мөөңнеп алган бис, девискээрлер аразынга болгаш делегей деңнелдеринге ажыл-херекчи харылзаалар тургустунган. Езулуг чаа экономиканың үндезини тургустунган. Рыноктуг экономикаже шилчилгениң үндезини 1992 чылдың январьдан эгелээн өртектер таарыштырылгазы болган. Оон-биле чергелештир Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынга үндезилээш, күрөнчү күрүнениң эвес болдурарының чорудуу болган. Өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының хөй янзы хевирлери бадыткаттынган. Өнчүнү эргелеп-башкарылганың деңнелиниң талазы-биле федералдыг, республика, күрүне болгаш

(Уланчызы 4-кү арында).

ИЛЕТКЕЛДЕР — АЖЫКТЫГ САНАЛДАР

Тыва Республиканың үлетпүр хөгжүлдезиниң талазы-биле хөй кижи киржикчилиг чөвүлел хурал март 11-де Кызыл хоорайга ажыттынганының дугайын дыңнаткан болгай бис. Чөвүлел хуралдың ажылынга киржири-биле федералдыг яамыларның чамдык удуртукчулары, Москва, Новосибирск, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларның үлетпүр адырларының талазы-биле билдингир эртемденнерин, тускай эртемниглерин чалаан. Олар чөвүлел хуралдың ажылынга идепкейлиг киржип, боттарының санал-оналдарын бергеннер.

Чазак Баштыңының оралакчызы, чөвүлел хуралды белеткээриниң болгаш эртирериниң талазы-биле тургустунган организастыг комитеттиң даргазы Э. Х. Ооржактың эге сөзүнүң болгаш ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың ол чөвүлел хуралдың киржикчилеринге чедирген байырын Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак номчаан соонда илеткелдерни дыңнаарынче кирген.

Тыва Республиканың Үлетпүр хөгжүлдезиниң концепциязының дугайында илеткелди РЭА-ның Сибирь салбырының Бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдип алырының Тывада институдунуң директору В. И. Лебедев кылган. «Тыва Республиканың үлетпүр күчүзүн быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырарының механизминиң дугайында» илеткелди ТР-ниң Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының сайыдының оралакчызы В. О. Ооржак кылган.

Дараазында эдеринчи илеткелдер эгелээн. Тываның үлетпүр күчүзүн быжыглаарының бирги үе-чадазының болгаш аңаа Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекзиниң үлүүнүң дугайын ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчызы М. Ч. Сат, ТР-ниң минералдыг чиг эт кужунуң дугайын Тываgeолкомнуң даргазының оралакчызы В. Л. Авруцкий, ТР-ниң экономиказының структуралыг эде тургузуушкунун боттандырарынга үлетпүрнүң ужур-дузазының дугайын республиканың Экономика яамызының сайыды А. Д. Бегзи, ТР-ниң үлетпүр хөгжүлдезиниң транспорт хандырылгазының дугайын республиканың Үлетпүр, транспорт, энергетика болгаш харылзаа яамызының сайыды Н. Б. Дьяков илеткээн.

РФ-тиң Үлетпүр яамызының Департаментизиниң начальниги В. И. Лебедев чөвүлел хуралга саналын база берген.

Дүъш соонда ол хуралга чүве чугаалааннар болза: Росхарылзааның радиодамчыдылгалар талазы-биле эргелелиниң начальниги Н. И. Павлов, девискээр аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының күүсекчи дирекциязының чиңгине директору В. И. Иванков, РЭА-ның СС-тиң ИХТТМС-тиң лаборатория эргелекчизи Ю. Д. Каминский, РФ-тиң Орук департаментизиниң директо

(Уланчызы 4-кү арында).

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының хүндүлүг ажылдакчылары! Профессионал байырлалыңар-биле холбаштыр силерге чүректиң ханызындан изиг байырны Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа чедирип тур!

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйы — ол дээрге, бистиң чуртталга бажыңнарывыска, ажылдаар черлеривиске, бичии уругларның садтарынга, яслилеринге, школаларга, өөредилге черлеринге чылыгны болгаш чырыкты бээр четкилерни үрелишкин чокка ажаап-тежээри, билдилиг ажыглаары, хоорайларга болгаш суурларга арыг-шеверни, корум-чурумну хандырары-дыр.

Адырның коммунал бүдүрүлгелериниң коллективтери бо чиик эвес үе-чадада соксаал чокка ажылды организастаан, республиканың бүдүрүлгелерин, чурттакчы чонун, чылыг, электроэнергиязы, суг болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгези-биле соксаал чокка хандырып турар. Шак ынчаар ажылдаары, хандырары кайы хире берге дээрзин билбишаан, силерниң ажыл-ижиңерни бедик-биле үнелеп турар бис. Республиканың чонунуң амыдыралынга таарымчалыг байдалдарны хандырарынга силерниң адырның чугула ужур-дузазын барымдаалап көрбүшаан, чуртталга-коммунал ажыл-агыйынче чогуур кичээнгейни угландырарын кезээде оралдажып келген бис. Республикада болгаш ниитизи-биле Россияда саң-хөө, экономиктиг байдал дыка берге турза-даа, силерни моон соңгаар-даа деткиир бис.

Силерниң профессионал бедик мөзү-шынарыңарга, байдалды тодаргай билип турарыңарга өөрүп, бистиң республикада бо чугула адырның быжыг туруштуг ажылдаарын, хөгжүлдезин хандырып шыдаарыңарга бүзүрээр бис.

Күш-ажылчы чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды, өг-бүлеңерге аас-кежиин, чаагай чорукту күзеп тур бис!

Тыва Республиканың
Президентизи—Чазааның
Баштыңы Ш. ООРЖАК.

Чуртталга бажыңнарының хөлезизиниң, коммунал болгаш харылзаа ачы-дуза чедирилгезиниң төлевириниң тарифтери бедээнде хамаатыларның социал камгалалының талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Чуртталга бажыңнарының хөлезизиниң, коммунал болгаш харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң төлевириниң тарифтерин чер-черниң чагыргаларының элээн улгаттырганы-биле база хамаатыларның чамдык кезектеринге чиигелделерни күш болдурганы, социал камгалалдың эргежок чугула хемчеглериниң чок болуп турары-биле холбаштыр чоннуң хомудалдары, дилеглери Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазааның адресинге кээп турар апарган.

Чижээ, «Чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң төлевириниң системазын чурумчудар дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1996 чылдың июнь 18-те № 707 доктаалынга дүүштүр «Квартира төлевириниң болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтериниң болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтериниң дугайында» Кызыл хоорай чагыргазының 1997 чылдың январь 13-те доктаалынга РФ-тиң Чазааның ол доктаалының эң чугула чамдык чүүлдерин барымдаалап көрбээн. Чуртталга бажыңнарының хөлезизиниң болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң өргээниң хемчээлин бедидерин өг-бүлениң амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлин, ниити орулгазын болгаш күштүг боол турар чиигелделерни барымдаалап көрбүшаан, хамаатыларның социал камгалалының хемчеглерин хары угда кады ажыглаары-биле боттандырарын РФ-тиң Чазааның ол доктаалының 2 пунктузунда айыткан.

Чуртталга бажыңнарын ажаап-тежээгени, септээни, коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш хамаатыларның төлевирлериниң деңнелиниң чуртталга бажыңнарын ажаап-тежээринге, септээринге үндүрген чарыгдалдарга хуу-биле хамаарыштыр шилчиишкинниг үе-чаданың чылдарының аайы-биле амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлин өг-бүлениң ниити орулгазын, күштүг боол турар чиигелделерни барымдаалап. Россия Федерациязының Чазааның доктаалының 6 пунктузунга дүүштүр чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң эгидиишкиннериниң чиигелделерни хамаатыларга саң-хөөнүң тургустунуп келген байдалындан хамаарыштыр тыпсырының эргежок чугулазынга барымдаалап көрбүшаан таарыштыр кылдынган санаашкыннарын Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыр кылдыр хоорай чагыргазы киирбээн.

Федералдыг почта харылзаазының эргелери почта-биле чорудар чүүлдерниң өртек-хөлезизин Тыва Республиканың Чазаа-биле дугурушпайн улгаттырган. «Росхарылзааинформ» деп харылзааның болгаш информатиканың Тыва Республикада күрүне бүдүрүлгези Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш киржикчилеринге хоойлужудулга-биле көрдүнген чиигелделерни тывыспайн турар.

Үстүнде демдеглеттинген чүүлдер-биле холбаштыр база Тыва Республиканың Конституциязының 73 чүүлүнүң 28 пунктузунга үндезилээш, доктаадырым болза:

1. Экономиктиг чогуур үндезин чокка, социал камгалалдың хемчеглери ажылдап кылдынмаанда, өртектерни болгаш тарифтерни бедидерин болдурбазын кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргаларынга, күрүнениң монополист бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга айтыр.

2. «Квартира төлевириниң болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтериниң дугайында» Кызыл хоорай чагыргазының 1997 чылдың январь 28-те № 84 доктаалының күштүг болурун 1997 чылдың май 1-ге чедир түр када соксадыр.

3. «Росхарылзааинформ» деп харылзааның болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгези (Доңгак) «Хоочуннар дугайында» федералдыг хоойлу ёзугаар тус черниң телефон харылзаазының талазы-биле чиигелделерни күш чок болдурар дугайында» 1996 чылдың август 15-те № 5 дужаалын күш чок болдуруп соксадыр болгаш хоойлу-биле көрдүнген чиигелделерни тыпсырын хандырар, доктааттынган чиигелделерни ажыглаар эргелиг кижилер-биле эде санаашкыннарны кылыр.

4. Кожууннар болгаш Кызыл база Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары:

— чуртталга бажыңнарын ажаап-тежээгени, септеп кылганы, коммунал ачы-дуза чедиргени дээш хамаатыларның төлевирлериниң деңнелиниң чуртталга бажыңнарын ажаап-тежээгени, септээни, коммунал ачы-дуза чедиргени дээш чарыгдалдарга хамаарыштыр хуу-биле санаашкыннарын кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирип келир;

— чуртталга - коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтери бедээни-биле холбаштыр хамаатыларның социал камгалалының хемчеглерин ажылдап кылыр, чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң төлевирин хамаатыларга эгидериниң (халас акша эгидиишкиннерин) чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар, ол орулгага акша-хөреңгилерни кожууннар болгаш хоорайлар бюджеттеринге баш бурунгаар айтыр.

5. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы, Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы чуртталга бажыңнарының, коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң, харылзааның ачы-дуза көргүскениниң тарифтерин бедиткениниң барымдаазын, харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле хамаатыларның чамдык бөлүктеринге чиигелделерни күш чок болдурганын 1997 чылдың апрель 1-ге чедир хынап көөр.

6. Бо Чарлыктың күүседилгезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының Контроль эргелелинге даандырар.

7. Бо Чарлык аңаа ат салган үеден соңгаар күштүг болур.

Тыва Республиканың
Президентизи
Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың март 6.
№ 600. Кызыл хоорай.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат, республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К. А. Бичелдейниң Парлалга конференциязы дүүн, март 12-де парлалга бажыңынга болган.

Соңгукчулар-биле бодунуң ужуражыышкыннарының дугайында кандидат чугаалавышаан, ук ужуражыышкыннарга келген, оон кандидатуразын деткээн соңгукчуларга, чер-черде эгелекчи бөлүктерниң кежигүннеринге, өөрүп четтиргенин ол илергейлээн.

Журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыыны кандидат берген.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Александр Юрьевич КАШИННИҢ

«ШЫЛГАЛДА БҮДҮҮЗҮНДЕ»

деп соңгулда мурнунуң

СОРУЛГАЛАРЫ

Март 16-да бистиң Чазаавыс шылгалда дужаар. Ол шылгалданы соңгукчулар силер эрттирер болгаш хүлээп алыр силер. Беш чыл дургузунда бо эрге-чагырганың ажылынга кандыг демдектиң салдынары силерден, чүгле силерден хамааржыр, хүндүлүг соңгукчулар. Бир эвес амгы сандараашкынга болгаш хоозураашкынга таарзынмас болзуңарза, акша-төгерик болгаш өөрүшкү чок чорукка моон соңгаар эптежирин күзевес болзуңарза, бистиң республикада амгы корум-чурум силерге күзенчиг эвес болза, амгы эрге-чагырганың төлээлекчилерин дээш бадылавайн, бо эрге-чагыргага багай демдекти салып болур силер, ынчаарга ажылдап, удуртуп башкарып шыдаар өске кижилерни соңгуур апаар.

Көдээ ажыл-агыйда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чыл бүрүде кудулап, малдың баш саны эвээжеп, кем-херек үүлгедиишкиннери хемчээлден ажып, шалыңны хөй айлар дургузунда төлевейн, чоннуң чайгаар өзүп төрүүрү кызырлып, кырганнар чоорту өлүп, черге кагдынган, аныяктар ажыл чок, камгалал чок арткан турбуже, Ооржактан дээре кижи чок дээр бодалды силерге сиңниктирерин оралдажып турарлар-дыр. Ол бүгү бергелер-биле эптежиринче албадап турарлар-дыр.

Кара чүве — бо дээрге, ак чүве-дир, ак чүве — бо дээрге, кара чүве-дир деп, бистерге бүзүредирин массалыг информация чепсектеринде халыдаан пропаганда оралдажып турар-дыр. Анаа бүзүревеңер! Чүү-даа чүвеге солуушкун тыпты бээр. Өлүмге удур солуушкун — амыдырал-чуртталга-дыр. Ядыы-түреңги чорукка солуушкун — чечектелиишкин-дир. Солун болурунуң ол идеязын шилиишкинниг кандидаттар, бистер, боттандырып турар-дыр бис.

Бистерниң иштивистен кижи бүрүзү чоннуң тодаргай бөлүүнүң хүндүткелин ап, багай эвес программалыг.

Чогумчалыг чаагай идеялар болгаш кризисти ажып эртериниң сарыылдыг оруктары мээң программамда бар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң оон ыңай өскүүрүн болдурбас болгаш аңаа удур шыңгыы, харын дошкуну-биле демисежир бодап турар бис. Селгүүстеп хап чоруп турар дүжүметтерни моон соңгаар көөр күзелим чок болгаш күрүне аппарадын шиитпирлиг кызырар бодалдыг мен. Пенсияларны, шалыңны, пособиелерни, стипендияларны силер чогуур үезинде алзын дээш, а өскелерниң чаагай чоруун, оларның даштыкы чурттарже аян-чоруктарын моон соңгаар көрбес кылдыр, бюджеттиң акша-хөреңгилериниң чарыгдалдарынга шыңгыы контрольду тургузар бодап турар мен.

Байларның төлээлекчилери-биле бистиң даргаларывыстың янзы-бүрү хоозун дугуржулгаларының дугайында чугааларын моон соңгаар дыңнавас деп бодап турар мен. Оларның акша-хөреңгилерин бистиң экономикавыска киириштирер бодалдыг мен.

Ону чедип алыр төлээде, Тываны экономиктиг хостуг зона болгаш девискээр кылдыр чарлаары эргежок чугула, ынчаарда үнтекчи үндүрүглер турбас — чөптүг үндүрүглерни хандырар оффшорлуг дээр хостуг зона тургустунган турар ужурлуг. Ону Ингушетия чедип алган, а бистер ону канчап кылып шыдавас бис? Чүге дээрге, бистиң политиктиг удуртулгавыста шиитпирлиг чорук болгаш салдар чедирериниң быралары чедишпейн турар-дыр. Ындыг шиитпирлиг чорук менде бар. Салдар чедирериниң быралары база бар — мээң партиямдан 51 кижи Күрүне Думазының депутаттары-дыр, ол дээрге, силерге шоодуг эвес-тир. Бир эвес бюджет акша-хөреңгилерни Тывага үндүрүп бербес болза, Тыва экономиктиг хостуг зона болбас болза, РЛДП-ниң Күрүне Думазында фракциязының деткимчезин Россияның Чазаа кажан-даа албас ийик. Ындыг чарлыышкынче Чазак кирип шыдавас. Ол чүл дээрге, Тываны төрээн кызы-биле дөмей хүндүлээр болгаш аңаа ынак болуру-дур. Ынчаарда Тываны төрүвээн ынак эвес уруу кылдыр санап көрбес ийик. Бодунуң хүрээлелинде сайгарлыкчыларлыг, банкирлерлиг, бүгү делегейде экономиктиг, ажылишчи улуг харылзааларлыг партия боду чыл бүрүде Тываның экономиказынга бир триллион хире рубль — 150-160 миллион доллар хемчээлдиг салыышкыннарны киирип шыдаар.

Ядыы эвес чурттаарынга ол акша-хөреңги биске четчир деп бодаар мен. Ынчаарда эмчилер, башкылар, пенсионерлер, студентилер, эргелеп башкарылга аппарадының болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары кезээде акша-хөреңгилиг болур, ынчаарда бистиң аныяктарывыс кара-бажыңнарга, лагерьлерге хилинчектенмес, кырганнар болгаш чаштар өлбес болур, ынчаарда көдээ ажыл-агыйывыс чечектелир, болбаазырадып кылыр үлетпүр сайзыраар болгаш быжыгар, ынчаарда бистиң заводтарывыс, фабрикаларывыс бүдүрүкчүлүг ажылдап эгелээр, адактың сөөлүнде — хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны быжыктырар бис, өлүрүкчү үүлгедиглерниң, кемдээшкиннерниң, хулиганнаашкыннарның, оорлагашкынның, уптээшкиннерниң болгаш күчүлээшкиннерниң чалгыын соксадыр бис.

Кашин дээрге орус, а тыва эвес деп, силерге угаадырын амгы үеде оралдажып турарлар. Ындыг болганда, ол дээш, бадылаан херээ чок дижирлер-дир. Че, ындыг ыйнаан! Мен орус кижи мен! Ынчалзажок националдарны ылгай көрбес кижи мен. Силер шуптунар меңээ дөмей силер. Албан-дужаалдарга кижилерни аймаандан, фамилиязындан, мафиозтуг харылзааларындан хамаарылга чокка, профессионалдыг мергежилдииниң принцивин езугаар шилип алыр мен, амгызы ышкаш чүгле төрелдерин эвес.

Орус Президент-биле аас-кежиктиг болгаш бай-шыдалдыг чурттаарының орнунга, тыва кижиниң адаанга өлүрү силерге чиик болур болза, чоннуң мөзү-шынарынга өскерилге болур, бодунуң бүдүн хевээр артарының сагыш-сеткилин ол чидирер апаар.

Ынчангаш силер келир үеже хандыр көөр ужурлуг силер. Виктор Васильевич Вусатый мээң-биле кады соңгулдаларга киржип турар. Лебедьтиң Тывада партиязын ол баштап турар. Россияның моон соңгаар болур Президентизи Тываны деткиирин, камгалаарын күзээр болзуңарза, бистер дээш бадылаар силер. Мени дээш, Александр Кашин дээш бадылаар силер. Дидим, ак сеткилдиг, шиитпирлиг кижи дээш, бичии Тывага корум-чурумну тургузуп шыдаар, силерге төлептиг, аас-кежиктиг амыдыралды хандырар аргалыг кижи дээш бадылаар силер.

Мээң программам дээш, ону деткээн, мени, Александр Кашинни деткээн күштер дээш, бо эрге-чагыргага базындырган болгаш дорамчылаткан бүгү кижилер дээш бадылаарынче силерни кыйгырып тур мен. Чогум-на силер меңээ тиилелгени хандырар силер. Оор кижи кара-бажыңга олурар ужурлуг. Ол олурар апаар. Чугаалааным ол.

Сактып көрүңер! Бистиң Чазаавыс силерни дайзын кылдыр санавышаан, ажыл-херекти ынчаар багай чорудуп турар ышкаш-тыр, ону бодап көрүңер. А мен Чазактың кезээде дайзыны болуп келдим. Силерниң дайзыныңарның дайзыны — силерниң өңнүүңер-дир. Бодуңарның ол өңнүүңер дээш бадылаңар.

Силерниң күжүңерге, силерниң шылгараан болгаш мерген угаан-сарыылыңарга бүзүрээр мен.

ШИЛИИШКИН — СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ЭРГЕЗИ

Бодалдар, сүмелер

ПРЕЗИДЕНТ АЗЫ ПАРЛАМЕНТ РЕСПУБЛИКАЗЫ БЕ?

Тыва Республиканың Президентизиниң удавас болур соңгулдалары бистиң республиканың чурттакчыларынга амгы үеде эң-не чугула ужур-дузалыг болуушкун болуп турар. ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга бүгү кандидаттарның программалары тус черниң солуннарынга парлаттынган. Ооң-биле холбаштыр кандидаттарга хамаарыштыр эвилең эвес, харын эрбенниг безин материалдар солуннар арыннарынга көстүп келгилээн.

«Оппозиция» деп адап турары удурланыкчылар ТР-ниң амгы Президентизин, ооң политиказын хөй санныг ужуражыышкыннарга эмин эрттир чидии-биле шүгүмчүлеп турарын көрүп, дыңнап тур бис. Ынчаарга чонда мындыг сарыылдыг үлегер чугаа бар: «Чүнү-даа кылбайн турар кижи частырыг кылбас». Бодунуң ажыл-чорудулгазынга частырыгларның турганын Ш. Д. Ооржак ак сеткилдии-биле хүлээп көрүп, программазынга дорту-биле айыткан. Ак сеткилдиг чорук амгы үеде политиктиг ажылдакчыларда ховартаан мөзү-шынар болганда, ТР-ниң амгы Президентизи частырыгларын ак сеткилдии-биле хүлээп көргени бистерге, соңгукчуларга, дыка чугула болур. Ооң топтуун болгаш ак сеткилдиин дараазында бир чижектен база көрүп болур, соңгукчулар-биле ужуражыышкын үезинде ол мынча деп медеглээн: «Олар, бүгү кандидаттар — чонунуң төлептиг төлээлекчилери-дир».

Бо чылдың февраль 20-де «Тувинская правда» солунга В. Гантовтуң чүүлү парлаттынган. К. А. Бичелдейниң программазынга автор «багай» деп үнелелди берген. Башкы кижи болганымда, Каадыр-оол Алексеевичиниң программазын кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Ынчангаш В. Гантовтуң берген үнелели-биле чөпшээрежир ужурга таварыштым. «Багай» деп демдекке хамаарыштыр студентилерде мындыг солун тайылбыр бар ийин: «Багай» дээнде, деканны көөрү эргежок чугула».

К. А. Бичелдейниң программазының дөрт чүүлүнге доктаар бодаан мен. Бодап көөрүмге, ында шуут-ла популизм, биригээр чугаалаарга, бодун өрү көрдүнер, мактаныр хөөн бар-дыр.

Бирээде, «Хереглээрин бодаар, азырадыкчы хөөннүг, «интернат» психологиязындан хосталыры эргежок чугула» дээн-дир. ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттарны деткээн соңгукчуларның ат салыышкыннарын чыып эгелээриниң бүдүүзүнде К. А. Бичелдей «Центр Азии» солунга берген интервьюзунга мындыг бодалды илергейлээн, чүл дээрге, кажан чону хоозурап, аштап-суксап турда, ТР-ниң Президентизи өске марканың машиназы-биле ыңай-бээр чоруп турары — мораль езугаар алырга, мөзү-шынар чок чорук-тур. К. А. Бичелдейниң бүгүдеге билдингир «джентльмен дугуржулгазынга» чедир ындыг «нугуушкун» тыптып келген. Мен бодаарымга, ол дээрге бистиң эрги интернат психологиявыстың тодаргай илерээшкини-дир. Ада-чурт бүдүрүлгезиниң «Волгалары» ындыг хевирниң даштыкы машиналарынга бүгү тала-биле четпези автомобиль херээ-биле хензиг безин таныш кижилерге эки билдингир болгай. Бистиң «волгаларывыстың» магадылал хуусаазы 5—10 чыл. Камналга талазы-биле безин ап көөрге, даштыкы марканың автомашиназын 10 чыл дургузунда ажыглаарга, «Волгадан» дыка чиик чарыгдалдыг болур. ТР-ниң Президентизиниң алганы даштыкы маркалыг автомашиназы —РФ-тиң Чазааның аңаа берген белээ дээрзин барымдаалап көөрү артык эвес боор. Ук автомашинаны ооң мурнунда безин ийи чыл дургузунда ажыглап каапкан турган. Тыва Республиканың Дээди Хуралы Ада-чурт бүдүрүлгезиниң «Чайка» деп автомашиназын ажыглаары хөй чарыгдалдыг боорга, даштыкы бүдүрүлгениң бичежек автобузунга орнап алганын ол-ла «Центр Азии» солун эрткен чылын номчукчуларга дыңнаткан болгай. Бо таварылгада ТР-ниң Президентизи чоннуң соңгуткан төлээлекчилерин — депутаттарны ынчаарда буруудатпаан болгаш «чонувус түреп турда, бо канчап бардыңар?» деп, чаңгыс-даа катап айтырып көрбээн.

Каадыр-оол Алексеевич болза, шынап-ла, патриот болгаш чоннуң өңнүү ирги бе? А бир эвес ол, шынап-ла, патриот болгаш чоннуң езулуг өңнүү болза, ол-ла «Чайканы» азы даштыкы марканың автобузун республикада хөй санныг интернаттарның бирээзинге чүге дамчыдып бербээн ирги? Ооң бажыңында Ада-чурт бүдүрүлгезиниң «Горизонт» деп телевизору эвес, а бо үениң телеаппаратуразы бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Ийиде, «Янзы-бүрү националдарның кижилери, кожууннар Чазактың составынга хуузун барымдаалаар байдалды езугаар кирген турар, Чазак кежигүннериниң аразынга херээженнер төлептиг черни ээлээр. Ол дээрге профессионалдарның езулуг Чазаа, чоннуң бүзүрелиниң Чазаа болур!» дээн-дир. Маңаа дорт болгаш тодаргай харыыны Ш. Д. Ооржак «Центр Азии» солуннуң сөөлгү номерлериниң бирээзинге берген интервьюзунга тайылбырлап айыткан. Янзы-бүрү националдыг кижилер ам тургустунар Чазактың составынга деӊ байдалдыг кирер деп айтырыгны бодамчалыг сайгарып көөрү эргежок чугула деп бодаар мен. Чүл дээрге, республиканың үндезин чону ооң бүгү чурттакчыларының 70 хире хуузу, а оон арткан хуузу — орус дылдыг чон болуп турар. Ынчаарга республика чурттакчыларының националдарын барымдаалап, Чазакты Бичелдейнии-биле тургузар болза, бистиң парламентивистиң Даргазын улуг күрүнезирек тыва шовинизмни барымдаалаан деп буруудадып магатчок болгай.

«Чоннуң идегелиниң Чазааның» дугайында ам чугаалажып көрээли. Чоннуң идегелиниң чазаа дээрге, бүгү партияларның, ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң төлээлекчилеринден шуут коалициялыг (эвилелдежилгелиг) чазак кылдыр тургустунарын төөгүнүң дуржулгазы бадыткаан болгай. Ындыг чазак чоннуң бүзүрелин болдурар. Ынчаарга К. А. Бичелдей ТР-ниң Президентизи болу бээр болза, «Хостуг Тываның» удуртукчузу В. Амырны, Россияның Либерал-демократтыг партиязының (РЛДП-ниң) Тывада кайгамчык улуг координатору А. Кашинни, коммунистерниң төлээлекчизи А. Канзайны «бодунуң» чазааның составынга киирер дээрзинге бүзүреп шыдавас мен. Ол улуг координаторда дээди эртем чок болгай. Ынчаарга Тыва Республиканың амгы Чазааның бүгү сайыттарын томуйлаарынга чөпшээрежилгезин ТР-ниң Дээди Хуралының бергенин демдеглээри артык эвес боор.

Үште, «Республикада күүсекчи эрге-чагырга болза кижи эргелеринге кыжаныышкынның боттуг үнер дөзү болу берген. Чагырып, албадаар чорук, шүгүмчүлел дээш кызыышкын ол эрге-чагыргадан үнүп турар. Массалыг информацияның чепсектерин — чамдык солуннарны, телевидениени, радиону херек кырында боой тудуп каан» деп, К. А. Бичелдейниң программазында айыткан. Бөгүнгү амыдыралды шак ынчаар кудараңчыг кылдыр көргүзери — 1997 чыл эвес, а 1937 чыл кижиниң сагыжынга кирип келир-дир. Хоойлужудулга эрге-чагыргазының баштыңының кырынга кыжаныышкын диргелип келген деп, ол санап турар болза, судка хомудалын киирер ужурлуг. РЛДП-ниң Тывада демги кайгамчык улуг координатору А. Кашин судка хомудалды киирген, ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр бүрүткедир эргени чедип алган болгай. Бодунуң эргезин Дээди Хуралдың ажыглаарынга кым-даа моондак болбаан, а бодунуң күзели чок болган ышкаш. А шүгүмчүлээри кажан-даа беленне болгай.

Дөртте, Каадыр-оол Алексеевичиниң программазының эгезинде болгаш төнчүзүнде дүүшпес чүүлдер бар деп бодаар мен. Тываларның амыдыралы бистиң кожаларывыс — Хакасияның, Бурятияның, Красноярскиниң чурттакчыларының амыдырал деңнелинден чавыс деп, К. А. Бичелдей айыткан. Бо талазы-биле ол чамдык буруну бодунга алганы черле чүүлдүг. Ынчалзажок бүгү буруну күүсекчи эрге-чагыргаже чууй салыпкан. Дээди Хуралдың Даргазы бодунуң программазының төнчүзүнде мынча деп бижээн: «РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары, республиканың Дээди Советиниң база Дээди Хуралының кежигүнү, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң амгы кежигүнү болуп турар үемде мээң ажылым ажыктыг дуржулганы мөөңнеп алыр болгаш республиканың хөгжүлдези дээш күрүне эрге-чагыргазының харысалгазының хемчээлин билип алыр арганы берген». Ынчаарга республиканың чурттакчыларының 78,4 хуузунуң амыдыралы куду деңнелдиг турда, ол «үнелиг дуржулганың», «республиканың хөгжүлдези дээш күрүне эрге-чагыргазының харысалгазының» түңнели канчап барганыл ынчаш?

«Шилчиишкинниг үе-чадада» ам чурттап турарывыс бүгүдеге билдингир болгай. 1997 чылдың № 9 «Центр Азии» солунунга К. А. Бичелдей аңаа хамаарыштыр мынчаар бижээн: «Шилчиишкинниг ол үе-чаданы, оон ыңай узамдыктырып болбас. Ол кыска болур ужурлуг болганда, шилчиишкинниг деп ону адаар». Ниитилел хөгжүлдезиниң бир хевиринден өске хевиринче шилчиишкинге тодаргай үе-чада эргежок чугула дээрзин Дээди Хуралдың Даргазы бо удаада барымдаалап көрбээн-дир. Чижээ, социализмден ойталаан болгаш капиталистиг тургузугнуң таваан салып алгандыр бис. Ынчаарга хөгжүлдениң капиталистиг чадазын эртпээн Тывага бо айтырыг дыка нарын.

Амгы үеде кым бистиң ниитилеливисти янзы-бүрү шенелделер-биле мугур булуңче киирбейн, харын улам бурунгаарладырыл, ынчаш? Шилчиишкин үезиниң баштайгы үе-чадазының дуржулгазы кымда барыл база тайбың болгаш турум болурунуң магадылакчызы кым болуп турарыл? Ооң харыызы чаңгыс — ол болза ТР-ниң амгы ажылдап турар Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак-тыр. Бистиң келир үедеги салгалывыс болур-чогуур сайзыраңгай, демократтыг ниитилелге чурттаар төлээде, Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче бүгү соңгукчуларны кыйгырып тур мен.

Түңнелинде бистиң парламентивистиң Даргазынга хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередиксээн ийик мен. К. А. Бичелдейниң политик боор өзүп келгенин кичээнгейлии-биле хайгаарап келген мен, ол көскү болгаш илдең кижи боорга, хүндүлээр мен. Ооң келир үениң политик-теоретиги боор хевирлеттинип келгени, соонда кээп ооң бодунга нарын апарза-даа, ол дээрге ооң буруузу, ооң иттирии эвес деп бодаар мен. Херектиң ужуру чүл дизе, Каадыр-оол Алексеевич хоойлужудулга эрге-чагыргазының удуртукчузу болу бергеш, күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы-биле кады бо берге үеде чоннуң амыдырал деңнелин бедидер болгаш хөгжүлде оруу-биле бурунгаарлаар, биригээр чугаалаарга, «чаңгыс шанакка» олурупкаш, ажылдаар, бистиң ниитилеливистиң өөэ болгаш өскүдүкчүзү болур ховар таварылганы оскунган кижи. Шериг-оол Дизижикович Ооржактың кандидатуразын деткээш, ол чон ортузунга бодунуң арын-нүүрүн болгаш делгереңгей көскү байдалын улам быжыглап ап болур турган. Дараазында президент соңгулдаларынга ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидатура дугайында чигзиниг кымгадаа турбас турган, ынчангаш ол ТР-ниң политиктиг төөгүзүнге ханы исти арттырып каар турган. Ындыг базымны ол кылган болза, ТР-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга дээрги А. Кашин ышкаш, бистиң черивисте ханы дазылы чок, душ болган кандидаттар турбас ийик. Улуг координатор А. Кашин, баштай президент, ооң соонда губернатор болурун боду биске аазады чоп, президент хуусаазының төнчүзүнде ийи эвес, а чээрби магазинниг апаарының магадылалы кайдал, а ооң соонда депутат Пивоваровтуң хөделгени ышкаш, менди чаагай Москваже, «чоокку даштыкыже», харын-даа Канар ортулуктарынче чоруй баарын кым билир, ооң Россияда РЛДП-биле, даштыкы чурттар-биле-даа харылзаазы ханы кижи болгай. Мен бодаарымга, политик болгаш шыдыраачы К. А. Бичелдей бодун аштырыышкынга таварыштырар шын эвес комбинация кылганы хараадаңчыг-дыр. Ш. Д. Ооржактың бо соңгулдаларга тиилээринге бүзүрээр мен. Аштырганының соонда, К. А. Бичелдей «мөңге оппозиционер» атка ыяк быжыглаттынар. Дараазында президент соңгулдаларынга ооң «төптүң» политиктиг удуртукчузу болуру элээн нарыыдай бээр. Амыдырал чаңгыс черге доктаавас, ол үеде бистиң ниитилеливис ам дээрезинде холегеде турар келир үедеги чаартыкчылар салгалындан аныяк удуртукчуну деңшидип үндүрүп каар.

Вячеслав МАРТ-ООЛ.
Тываның күрүне университединиң бүгү-нити төөгү кафедразының эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидады.

ТААРЗЫНМАЙН АРТЫВЫС

1997 чылдың январь 18-те Шагаан-Арыг хоорайның соңгукчулары-биле ужуражылга үезинде кандидат К. А. Бичелдейниң чугаазының 90 хуузу Президентиниң, Чазактың ат-алдарын чүгле карартып, шүгүмчүлээринче угланганын аңаа олурушкан соңгукчулар кайгап артывыс.

«Республика бюджединиң 92 хуузу дотациялыг, бюджеттиң долдуртунар дөстерин тывар, тургузар талазы-биле ажылды Чазак чорутпайн турар, сөөлгү 5 чылдарда республикада 3 объект ажыглалда кирген. Президент, Чазак Москвадан чүгле акша дилениринге өйлешкен, Чазакта профессионал билиглиг, билдилиг кижилер чок, баазалыг адырларны театр талазы-биле эртемниг кижи харылап турар. Президентиниң, Чазактың ажылдакчыларын дөргүл-төрел, чер-чурт тыртып хүлээп ап турар, кем-херек үүлгедиглериниң чидиг айтырыгларын Чазак шиитпирлеп шыдавайн турар, кудумчуже кежээлерде үнери коргунчуг». Спикерниң Президентиге, Чазакка берген үнелелиниң кол утказы мындыг.

Кандидат Каадыр-оол Алексеевичиниң чугаазы нүгүлге үндезилеттингенинге ужуражылга сөөлүнде таарзынмайн артывыс.

Бистиң кожууннуң Ийи-Тал, Чодураа, Торгалыг суурларынга ужуражылга үезинде спикер Президентини болгаш Чазакты мегелеп шүгүмчүлээрин уламчылавышаан: «...Өөреникчилерге ном садар акшаны шалыңга берипкен. Чээли акшазын Ооржактың таныш-көрүжү, төрел-дөргүлдери ап турар» (Чодураа суурга).

Солуннардан номчуурга, теледамчыдылгалардан көөрге, хоп-нүгүлдү спикер Каадыр-оол Алексеевич өске кожууннарга ужуражылга үезинде база чугаалап турган боор-дур. Соңгулда мурнунуң агитациязынга чаңгыс талалыг Президентини болгаш Чазакты нүгүлдээринге үндезилеттинген К. А. Бичелдейниң чугаазын бистер, соңгукчулар, буруу шаап тур бис.

Дээди Хуралдың депутады Мерген Кыргысович Анай-оол Шагаан-Арыгга ужуражылга үезинде чер-чурт тыртыжар сеткил-хөөннү өскүдүп, «...Улуг-Хемге кожуун даргазының олудун Президент мурнунда эрткен соңгулдалар үезинде садып турган. Президент ам база бир өске кижини бижип алган олурар болдур ийин. ...Улуг-Хемге Улуг-Хем кижизи даргалаар ужурлуг» — дээн чугаазы бо нарын үеде чон ортузунга канчап-даа эки чүүлге чедирбес, соңгукчулар мурнунга харысалга чок кижиниң сөстери деп билип тур бис.

Бистер, Шагаан-Арыгның соңгукчулары, Президентиниң, Чазактың шилчилгелиг бо кедергей берге үеде чорудуп турар амыр-дыш чок ажылын билип, дыңнап, көрүп турар бис. Ийе, частырыглар; чедир кылдынмаан ажылдар бар, эвээш эвес, ынчалза-даа чурттап турарывыс бо үениң берге уржуктары чүгле бистиң Тывада эвес, бүгү Россияда бары билдингир болгай.

Президент болгаш Чазактың канчаар-даа аажок кызымак, чүткүлдүг, быжыг тура-соруктуг ажылын көре тура шуут-ла карарты шүгүмчүлеп, нүгүлдеп, «ТР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» хоойлунуң 38-ки чүүлүн спикер Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей каржызы-биле хажыдып турарын, хүндүлүг депутаттар силерге хараадал-биле дыңнадып, силерниң бедик негелделиг, кижизиг, шынчы мөзү-шынарыңарга идегеп, Даргаңарның Президентини болгаш Чазакты сагыштыы-биле нүгүлдээрин соксадырынга салдар чедирер боор деп бистер, соңгукчулар идегеп тур бис.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ, Татьяна МОНГУШ, Валентина МАРТАК-ООЛ, Клара ТӨГҮС-ООЛ, Борис ДАМБА, Александр МОНГУШ, Виктор СЕГБЕ, А. ЛАПЧА, Б. МОНГУШ, О. ОНДАР, А. САҢГЫБАДРА.

Эскериишкин

ШУУГААРЫНЫҢ БЕТИНДЕ...

Тыва Республиканың Президент соңгулдаларының бүдүүзүнде солуннарда бижээн, телевидениеге, радиога дамчыткан чүүлдерни, материалдарны, кыйгырыгларны, чоннуң бодалдарын, саналдарын номчааш, дыңнааш, көргеш, оларның утка-шынарын сайгарып оргаш, солунга бодумнуң хууда бодалдарымны бижиирин шиитпирлеп алдым.

Элээн каш чылдарда республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының хууда айтырыглар талазы-биле чон хүлээп алыр секторну эргелекчилеп турдум. Бо дээрге, Президентиниң — Чазак Баштыңының чон-биле сырый харылзажырының, кандыг-бир дилеглиг, саналдыг бөдүүн кижиниң Чазакка бүзүреп, идегеп кирериниң бир чугула хевири болур дээрзин ынчан билдим.

Шериг-оол Дизижикович ай санында хуузунда янзы-бүрү айтырыгларлыг 30-40 ажыг хамаатыны хүлээп ап турду. Оон ангыда почта-биле хөй санныг билдириишкиннер, дилеглер келир, оларны база сайгарар, чогуур харыыларны бээр. Кожууннарга, сумуларга ажыл-албанының аайы-биле Чазак Баштыңы чоруп турда, аңаа ужуражыр күзелдиг кижилерниң саны эвээш эвес болур. Үе-шагы бар-ла болза, оларны ыяап-ла хүлээп алыр чаңчылдыг. Моон түңнелинде, Президентиниң адынга кирген билдириишкиннерниң, дилеглерниң, чагааларның саны дыка көвүдээр. Оларның шуптузун Ш. Д. Ооржак кончуг кичээнгейлиг сайгарып, өөренип көргеш, канчаар дузалаарының, чүнү кылырының, кайы удуртукчуже чорударын тодараткаш, ынчан резолюциязын салыр. Кандыг-бир дуза дилээн хамаатыларга аргалыг-ла болза дораан-на дузалаарын, ону үзе шиитпирлептерин кызар. Ынчангаш дилег киирген хамаатыларның хөй пуруузунга Президент деткимчезин көргүскен, дилээн хандырган.

Чаңгыс чижектен киирип көрейн. Школа-интернат дооскан өскүстер, инвалидтер, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерден чурттаар бажың бээр дугайында билдириишкин-дилеглер көвүдеп келирге, бо берге байдалдан үнериниң аргазын Президент тыпкаш, Кызылдың бажың тудар комбинадының тудуп турган бир чурттаалга бажыңынга Чазактың акша-хөреңгизин киириштиргеш, 16 квартираны бээр кылдыр дугуржуп алган. Бо чурттаалга бажыңы Ангар бульварында турар. Бажың ажыглалга кирерге, ынаар чүгле өскүстер, инвалидтер, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелер көжүп кирген. Ылаңгыя өскүстер чурттаалга шөлү алгаш, дыка-ла өөрүп, байырлааннар. Ол дээрге Президентиниң чону дээш сагыш салыышкыны, кээргээчел, дузааргак, буянныг сеткилиниң илерээшкини-дир. Чамдык хамаатыларның солуннарга бижип турар материалының утказын, хөөнүн алырга, бо бажыңче Ооржактың, Чазактың ажылдакчыларының ажы-төлү, дөргүл-төрелдери көжүп кирген деп турар. Ол шын эвес. Бир эвес аңаа дадагалзаарлар бар болза, ооң документилерин Кызыл хоорай чагыргазындан хынап болур.

Президентиниң адынга кээп турар билдириишкиннерниң колдуунда чеден хире хуузу чурттаар бажыңнар, акша чээлизи бээрин дилээн болур чораан. Сөөлгү чылдарда чаа бажыңнар туттунмайн турарындан, чээлиге бээр акша-көпеек чогундан Чазак кижи бүрүзүнге ону бээр аргазы чок болуп келген. Республикада байдал шак ындыг берге деп чүвени медереп, билип турган-ла, чамдыктар меңээ чурттаалга бажыңы, чээли бербээн суг деп чугаалап, хомудап чорууруп чон аразынга чораш, кижи дыңнаар боор-дур. Дөргүл-төрелдеринге, таныш-көрүштеринге ону берген дээрлер-даа бар чораан. Бир эвес хамык чүве четчир, бажын-балгат, чээли акшазы бар турда, ону бербээн болза, чугаа өске-ле ыйнаан. Ындыг чорук чонунуң эрге-ажыы дээш кызып ажылдап чоруур Президентини эпчок байдалга таварыштырып турар.

Чазакка ажылдап турган үемде, ажылчы чоннуң билдириишкиннерин, дилеглерин сайгарарынга киржип, Президентиниң резолюциязын езугаар оларны харылап турган, кижилерни ылгай көөр сеткил ында шуут чок, болдунар-ла болза кымга-даа деткимчени, дузаны чедирерин бодаар буянныг удуртукчу деп билдим. Чон база ынчаар билип чоруур.

Кызыл хоорай чагыргазының чанында чурттаалга бажыңнары үлеп, хуваар комиссия бар, ооң ажылында элээн четпестер барын «Поговорим» солунга бижээнин номчукчулар билир. Ук материалдарда хоорай чагыргазының чамдык удуртукчулары болгаш ажылдакчылары чурттаалга бажыңнарын хуваап, үлеп турар үеде бажыңы чок улустарга бээр ужурлуг бажыңнарны боттары ап, ажы-төлүнге, төрелдеринге берип келгениниң факт-барымдаалары тургулаан. Ону чогуур органнар хынап, сайгарып, чугаалажып-даа турду, хажыдыышкыннарны кылыш турганы илерээн, бадыткаттынган болгай. Үстүнде адааным «Поговорим» деп солун чоокта чаа Кызылдың хоорай чагыргазының бажын-балгат үлелгезинде четпестерин бижип, шүгүмчүлеп тургаш ооң улуг хажыдыышкыннарын Чазакче чая кээп, харын-даа Президент Ш. Д. Ооржак ажы-төлүнге чурттаалга бажыңнары ап берген кылдыр айытканын бодум хуумда шын эвес деп санаар мен. Ындыг утказыг, материалдар өске-даа солуннарга үнгенин номчукчулар билир. Ол дээрге аңаа-ла бир даап бодаан бодалдар-дыр. Чон ортузунга шак ындыг үндезин чок шуугаазын үндүрүп, чоннуң соңгуп кааны Президентизин ынчаар эпчок көөрге, ол канчап-даа таарышпас. Ооң чүгле бодунуң чонунуң эрге-ажыы дээш ажылдап чорууру соңгукчулар кончуг эки билир.

Шериг-оол Дизижикович биле Сара Монгушовна беш ажы-төлү-биле кады чоокку үеге чедир дөрт өрээл бажыңынга сыңмарлажып чурттап, бажың дугайында кандыг-даа негелде, хомудал кылбайн турганын билир бис. Ам ийи уруу, бир оглу өг-бүлелиг, 1-2 ажы-төлдүг болу бергеннер. Олар шупту дээди эртемниг специалистер, боттарының билиин, күжүн республиказының хөгжүлдезиниң херээнде шагда-ла киирип эгелээннер. Ынчангаш олар Президент ажы-төлү-даа болза, чурттаар бажың алыр бүрүн хамааты эргези бар. Бо дугайында меге, хоозун чугааның херээ чок, ону соксатканы дээре. Бот-боттарывысты хүндүлеп, камнажып көрээлиңер.

Үе чеже-даа берге болуп турза, Тываның баштайгы Президентизи Ш. Д. Ооржак республикага политиктиг, экономиктиг, социал реформаларны боттандырарының нарын айтырыгларын шиитпирлээр дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, чүнү кылганын, кандыг айтырыгларны шиитпирлеп турарын, чедир кылдынмаан чүүлдерин Күрүне илеткелинден номчуп билип алган бис.

Ам болур Тыва Республиканың Президент соңгулдаларында президент дүжүлгезинге олуруксаан кордакчылардан кымны шилип, бадылап алырын соңгукчу боду билир, ону албадаан херээ чок боор.

Хандынмаа ЮМБУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ШИЛИИШКИН — СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ЭРГЕЗИ

ЧЕДИ КАТАП СОҢГУУР ЭВЕС

Болгаап-ла көрүңер, кандидаттар! Бичии Тывавыстың Президентизиниң албан-дужаалынче алды-чеди кижи хары угда шуражы берип канчаарыңар ол? Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарның соңгукчулары шуут-ла будалып калдывыс. Кымны дээш бадылаарын кым-даа билбейн турар дээрим ол-дур ийин. Чүге дээрге, Президентиниң албан-дужаалы дээш демисежип эгелээн чеди кандидаттың бежи бо кожууннарга төрүттүнген ийикпе, Улуг-Хемниң суун ижип, Шагаан-Арыгга шай хайындырып шаг болган кижилер-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, моон чүгленип, дешшип чоруткан улус болбас ийикпе!

Шыны херек, кандидаттарның кайызын-даа бактавас дээн мен. Ынчалза-даа кандидаттар аразында «балдырлажып» эгелээнин соңгукчулар эскерип каан. Ажык-чарлыг, демократтыг үеде ынчап-даа турарлар ыйнаан. Хөлүн часпас-ла болза ажырбас оң.

Чеди кандидаттың кайызын Президентиге соңгуурун соңгукчу бүрүзү боду шиитпирлээр-ле болгай. Соңгулдага киржир, киришпезин безин боду билир апарган үедир бо. Ол ышкаш бодунуң санал-оналын, үзелин хостуг илередип база болур.

Соңгукчу кижиниң хостуг эргезин ажыглап, бо каш одуругларны бижиир ужурга таварыштым. Чеди кандидат тыптып кээрге, сеткилим чер дөстүнмейн-дир. Эмин эртир көвей-дир силер деп орарым ол-дур ийин. Чеди катап бадылаар эвес? Чеди хамаанчок, ийи буга бажы чаңгыс пашка сыңар эвес!

Бо-ле көвей кандидаттарның аразындан чаңгыс хоорайга чурттап, чаңгыс черге ажылдап, эки-багывысты көржүп каапкан кижим — Шериг-оол Дизижикович Ооржак. Ол Кызылче дешшип ажылдаарының мурнунда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары турду.

Чажыргаш чоор, аравыста эпчок чүүлдер-даа турган. Кажан кезээде кара даш хойлап алгаш чоруур эвес. Оларны мен уттупкан мен. Та чүү дээш маргыжып турдувус ыйнаан. Шериг-оол Дизижиковичиниң дүжүнге безин кирбес дээрзинге бүзүрээр мен.

Акты ак, караны кара дээр болгай. Шериг-оол Дизижикович Улуг-Хемге балалбас исти арттырыгаш чоруткан кижи чүве. Күжүрүң часкы, күскү сезоннарда уйгу безин удуур эвес. Шанчының делгемнерин, Ак-Талдың шаттарын арттырар эвес. Дүн, хүн дивейн кезип, ажыл-ишчилерниң амыдырал-чуртталгазын айтырып, боттуг дузаны кадып чорду.

1984 чылдың күзүн черле утпас-тыр мен. Чаа-Хөлдүң Шанчыга «Найырал» совхозтуң тараазы бажын угбайн шуут чыдыпкан. Алыр, каар-даа арга чок. Сентябрь ортан үезинде-ле хар чаап, тейлер баштарын мөңгүннепкен.

Ынчан Шериг-оол Дизижикович эзулуг маадырлыг чоруун көргүскен чүве. Дүн, хүн чок комбайнерлар-биле хонуп-дүжүп, ийи караа кыза берген чоруп турду. Аңаа чүгле «Найырал» совхозтуң эвес, «Улуг-Хая», «Ак-Туруг» болгаш өске-даа совхозтарның комбайнерларын, Ак-Довурак АТБ-зиниң «КамАЗ»-тарын мөөңнепкен. Ол эпопеяның киржикчизи, ам Улуг-Хем кожууннуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Василий Алексеевич Чөржей-оол ону ам-даа утпаан.

— Кожууннуң кол агроному турдум. Даргавыс мени черле олуртпас, сывыртап-ла турар. Дүн ортузунда суг комбайннар хынап чедип кээр. Та кажан удуур кижи чүве ийик. Шериг-оол Дизижикович мени шак ынчаар ажылга өөреткен ийин — деп, ол сактып чугаалап орар.

Ол чылын Шанчының чамдык шөлдериниң ортумак дүжүдү гектар бүрүзүнден 58 центнер чедип турган. Бо дээрге Тыва хамаанчок, Кубаньга безин ховар алдынар дүжүт-түр. Брежнев үези турган болза, Ш. Д. Ооржактың хөрээнге Алдын сылдыс чайнай бээр турган ийик. Ам-даа болза Алдын сылдыска төлептиг деп бодаар мен.

Бети дизе, Тываның ажыл-ишчилериниң акша-шалыңы дээш кайы хире тутчуп келди. Москва — Кызыл аразынга «аът мыя» кевирбейн турду чоп. Силерлер биле бистерниң кызыл хырнывыс дээш аан.

Рыноктуг экономиканың реформалары тайгактап, кылып бүдүрген продукциявыс эвээжеп турда чаагай амыдырал тургустунмас дээрзи билдингир. Амыдыралдың бо мугурундан үнүп аар дээш Шериг-оол Дизижикович Моолга, Кыдатка барып, Барыын Европаның сайзыраңгай чурттары болур Италияга, Голландияга, Германияга, Швейцарияга, Австрияга-даа четти. Суг күжү-биле ажылдаар биче электростанциялардан эгелээш, фабрикаларның дериг-херекселдеринге чедир боттуг дугуржулгаларны кылып, черле ынчаш, бистиң Тывавыстың ат-алдарын дыка бедикче көдүрген кара чаңгыс кижи ол боор турар.

Акша-төгерикти ынаар-мынаар чарыгдаан деп чугаа дыргын апар чыдыр. Кым-даа Президент турган болза, Кызыл хоорайның чурттакчылары доңуп, бүдүн Ак-Довурак хоорайның бажыңнарының батареилары чара теп турда, анаа канчап көрүп орар боор, акша-төгерикти берип, артык чарыгдал кылбас арга чок апаар болгай. Хандагайты — Мугур-Аксы болгаш Хандагайты — Торгалыг оруктары кымга херегил? Үргүлчү-ле Моол таварып, каайлы төлеп халдыр бис бе? Дөртен-бежен чыл дургузунда Тоора-Хемче орук кылыр дугайында чугаа безин дыңналбайн турду. Ам удавас чайын, кыжын чоруур орук ажыглалга кирериниң кырында келген.

Ол-даа канчаар, ТР-ниң баштайгы Президентизи Ш. Д. Ооржак үүрмек чүүлдерни эскерип, оларны чугулалап көөрүн демдеглекседим. Чижээ, бистиң Арыскан — Арыг-Үзүү аразының оруунуң ийи көвүрүгжүгештери үрели бээрге, кожуун, суму тудуп чадашты. Президент эртип чыткаш, кайыын акша-төгерик тып аарын сүмелээрге, үр-даа болбайн кыла шаап кагдылар. Эйлиг-Хемче паромну база-ла Президентиниң контролюнга тургускаш, кылып алдывыс.

Кижилерниң дилеглерин, хомудалдарын кижизиг хүлээп көөрү Шериг-оол Дизижиковичиниң амыдыралының хөйлузу апарганын база демдеглекседим. Бистиң Шагаан-Арыг хоорайга сурагжаан колхоз даргазы Б. С. Кошкар-оол дүжүметсиг чамдык даргаларның уржуундан бажың-балгат чок артарга акша-төгерик-биле дузалашты. Хоорайның төп котельназының ажылчыннары алды-чеди ай дургузунда шалың албайн баарга, бодунуң фондузундан сөөлгү көпеекке чедир кактап берипкенин энергетиктер амдыгаа чедир чугаалажып турганын каш-даа дыңнадым. Черле ынчангаш Шериг-оол Дизижиковичиниң ажык-дузазын, буянын көрбээн ажыл-ишчилер, албан, организациялар болгаш бүдүрүлгелер кожуун бүрүзүнде эвээш эвес дээрзин ыя каш чижектерден безин илдең-дир.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем кожуун.

Сөс берип тур бис

«ЭШТИҢ ЭРГИЗИ ЭКИ»

Соңгулда болур хүннү четтикпейн манап турар бис. Кандидатка дешшиттирген даргаларның кайызын-даа чүү дээр боор, чоннуң төлептиг оолдары-дыр. Оларның аразында херээжен-даа кижи бар болгай. Тыва улустуң үлегер домаанда «Эттиң чаазы, эштиң эргизи эки» дээни дег Качык сумузунуң 190 ажыг соңгукчулары Ш. Д. Ооржакты катап соңгуур деп саналдыг бис. Чүге дээрге амгы Президентивистиң ук суму дээш сагыш салыышкынын демдеглевес арга чок. Ол ышкаш Качык дугайында тускай доктаалды үндүргенин чон база билип, үнелеп турар. Сөөлгү ийи чылда чаңгыс бажың-даа туттунмаан ээн черге школа, интернат, эмнелге, хлеб быжырар чер болгаш чунар-бажыңны туткаш, ажыглалга киирген. Амгы үеде ында хеп чуур чер, башкылар чурттаар бажың тудуу адакталып турар.

Эш Ш. Д. Ооржак беш чыл ажылдааш, дуржулгазындан хөйнү көрген болбайн аан. Аңчы кижиге аътты тайгазын ажып, хорум-хая кырладып өөредип алыры ындыг-ла белен эвес, оон-биле дөмей, Президентивис арт-сынның кырында келген-дир. Ам ол орукту чүгле уламчылаары арткан.

Маадыр НАМЫГАЙ.
Качык.

Бодалдар, сүмелер

ХӨЛҮН ЧАСПАС

Чоннуң мерген чугаазынга сылдап алгаш, амгы президент соңгулдаларынга хамаарыштыр бодалымны илередип орарым бо. Тыва Республикага бирги президент соңгулдазы болуп турда, «Президент албан херек» деп чүүлүмге чер-чуртувусту эргелеп баштаар кижи албан херек дээрзин айыткан мен. Баштайгы Президентини соңгуп алдывыс, чоннуң сеткили ханды. Президент соңгулдазы дээрге улуг политиктиг ажыл-херек-тир. Маңаа соңгукчу кижи бүрүзүнден угаан-медерел негеттинер.

Демократтыг үеде чурттап чор бис. Кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили ажык дээрзин чугаалап орарым ол. Демократияга сылдап алгаш, тенип чоруур-даа кижилер барла-дыр харын. В. И. Ленинниң мындыг угаадыы бар: «Демократияны чүгле чарлаар эвес, ону херек кырында тургузар, боттандырар, ол боттандырыышкын албан черлеринде эрге-дужаал эдилээннерден эвес, ону масса чоннуң күрүне херээнге киржилгези-биле тургузар». Ол эки угаадыгны тоталитарлыг система сагывайн барган. Демократия чокта социализм чок деп алгыржып чораш, ону каржызы-биле хажыткан. Аңаа немей А. И. Солженицынның сөстери мындыг: «Арагачылар болгаш оорлар ниитилели кажан-даа коммунизм тургузуп шыдавас».

Рынок экономиказының берге үе-чадазында Тывавыска Президентивисти соңгуп алгаш, акшалыг-даа, акша чок-даа оргаш, аштап өлүр үүлеге кызатпайн келдивис. Харын бурунгаар базымнарывыс бар. Ол дугайында парлалга чепсектери хөйү-биле чырыдып келген, чон билир. Каксы чугаалаарга, экономиктиг, дипломаттыг, культура, социал адырларда чаартылгалар бар. Амгы Президентивис Ш. Д. Ооржактың ында үлүг-хуузу улуг дээрзин айтыр апаар. Үстүнде айытканым демократия аңгы-аңгы партияларга, каттыжыышкыннарга, парлалгага, информация чепсектеринге хостуг эргени берип турар. Республикавыс рынок экономиказын дидими-биле хүлээп алган. Арат, тараачын ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер сайзырап орар. Экономиктиг харылзаалар калбарып, республиканың ады даштыкы чурттарда дыңналы берген.

Амгы үеде мурнакчыларны, спортчуларны, культура, парлалга ажылдакчыларын деткип, шаңнап турарынга чүүлдүгзүнер мен. Маңаа немей бир мөөрейге таарзынмадым. Тываның Чогаалчылар эвилели президент шаңналы дээш чогаалдар конкурузу эрттирген. Бо кижи бодаарга, ындыг улуг конкурстуң хуусаазы кыска, чыл дурту чедер-четпес. Чогаал мөөрейи спортчу маргылдаа эвес-ле болгай. Ындыг кыска үе дургузунда президент шаңналынга төлептиг чогаал көстүп кээр дээрзинге бодум хуумда чигзинер мен. Улуг хемчээлдиг роман, тоожу, шиини бети дизе, ийи-үш чыл бижип кээр болгай. Ындыг буу-хаа бижиттинген чогаалдардан президент шаңналынга төлептиг чогаал чок болбайн аан.

Президентивис Ш. Д. Ооржак чонум кончуг деп чорааш, чонунга бараан боопдаа чор. Шагдан тура чаңчылчаан аарыывыс база-ла бар, чаа дарга соңгуттургаш, ажыл-агыйын ууп чадааш, эрги даргага чарбып каар. Президент соңгулдаларының түңнелинде ындыг хамчык болбазын дээш сагындырып ор мен. Сургуул-суюл туржук, курзук диштиг чаштар безин амгы Президентиниң адын таныыр, билир апарган. Эмнелге, школа, ясли-садиктерден бээр кезип чоруур боорга, ындыг ыйнаан. Ынчангаш эгелээнин эчизинге чедирзин дээш Ш. Д. Ооржакты бадылап алзывысса, хөлүн часпас боор бис.

Николай ООРЖАК.
Хандагайты суур.

ВЕРТОЛЁТ-БИЛЕ КӨЖҮРГЕН

Б. Ельцин Россияның бирги Президентизи болгай, ол ам ийиги хуусаада база соңгуткан, чүге дээрге россияннар аңаа бүзүрээн. Бистиң тыва чонувус база ол дээш бадылаан болгай. Мен бодаарымга, бистиң бүзүреливисти ол хандырып турар кижи деп билир мен. Акша-шалың айтырыы кончуг берге, ол Россияның бүгү регионнарынга бир дөмей.

Бистер, тывалар, эвээш-биче-даа болза, ол акша-шалыңны, пенсия, пособиени ап турар бис. Мен пенсионер кижи мен, пенсияны доктаамал четтирип чор мен. Ол кымның ачы-буяныл дээрге, бистиң соңгуп алганывыс Тываның бирги Президентизи Ш. Д. Ооржактың күжениишкинниг, дыжын харамнанмайн, чон дээш ажылдап турар ажылының түңнели деп дорту-биле чугаалаар мен. Шынында Ш. Д. Ооржак саңхоо ажылдакчызы эвес-ле болгай.

Бо кыжын чамдык кожууннарда хар дыка улуг дүшкен. Бистиң кожууннуң эң ыраккы, орук-чирик чок, тайга-таңды артында Качык сумузунуң малчыннары улуг харга бастырган, мал бергедеп турда, Ш. Д. Ооржак ол сумуга вертолеттуг чедип барып, чон-биле ужуражып, бергедээн коданнарны вертолет-биле көжүрүп, улуг дузаны көргүскен. Вертолет чок болза, ынаар углаар кандыг-даа техника чок турду. Аалдар көжүрер деп чүве белен эвес айтырыг болгай. Оон чоруткаш, Нарын, Мөрениң малчын коданнарынга барып, чон-биле ужуражып, арга-сүмезин кадып, далган-тарааны-даа, безин, солярканы-даа далбый тыртарынга берип, улуг дузаны чедирип чорду. Ол дээш кым өөрүвес боор, ындыг кызымак, сагыш човаачал даргавыс дээш бадылаашкынывысты бээр апаар бис.

Александр ТАВА.
Эрзин суур.

ШИЛ КЛУБ ААЗАП ТУРГАН

Кандидаттар дешшидер үеде бөлүктер тургускаш, анаа ак саазын тудуп алгаш, чер-черже бир кижи аъткарып, ат салдырып тургаш, кандидатураже кире бээринге чүүлдүгзүнмейн турар мен. Анаа-ла кандыг-даа суртаал ажыл чокка «борта аттан салып бериңер» дээш, салдыртып ап турган боор чорду. Ол дээш база анаа хей черге күрүнениң хөй акша-хөреңгизин чарып үндүрүп турар. Ону черле ынчаар кылыр ужурлуг чүве болза, чонну чыып, хуралга бадылаткаш, ат салдырткан болза, чүүлдүг болур ужурлуг. Чогум меңээ ындыг таварылга болбады, бир эвес келген болза, дөмей-ле ат салбас ийик мен.

Болур-болбас, ажылдаар-ажылдавас, чүгле эрге чедип алгаш, бодунуң эрге-ажыын хараар депутаттарга мегеледип хөңнүвүс калган чон-на болгай бис. Д. С. Монгуш, Ч.-Д. Б. Ондар олар соңгудуп турган үеде дыка-ла каас-кол сөстери-биле бисти тоттуруп, оон идегел-бүзүреливисти хөмүрертип каан-на болгай. Ылаңгыя Дадар-оол Саңгыр-оолович 3 каът шил клубту туттуруп бээр мен, келир чылын ишти-даштындан өттүр көстүп турар клубтуг болур силер дээн. Тоол ышкаш чуртталганы көөр-дүр бис деп амырап турган бис. Акша-көпеек мээң холумда, ооң бажын мен билир кижи-дир мен деп турду, а түңнелинде бис ам-даа шил клуб чок, эрги клувувусту чылдың-на септеп турар бис, клуб чоктан чүгле дээре. Ийи дугаарында, ат-сураглыг Чимит-Доржу Ондар даргавыс дешшиттирип тургаш, база-ла аажок каас-коя сөстерни сөглеп, «Бир эвес мени соңгуп алыр болзуңарза, Москвада даргаларның эжиин ана хол-биле эвес, бут-биле теп эртип тургаш, силерниң дилеглериңерни хандырар мен» деп аазааны база куруг болган.

Депутат азы президент кижини анаа-ла сонуургап соңгуур эвес, а амыдыралывыстың келир үезин, чаш ажы-төлдүң салым-чолун, моон соңгааргы салгалывыска эки чүүлдерни кылырывыс дээш шын шилилгени кылыр ужурлуг бис. Чамдык авторларның бижип турары болза: «Төрел тыртпас президент херек» деп турар. Кандыг-даа кижи, кандыг-даа ажылга эвээш-биче-даа болза, төрел талазынче черле көрүп орар, төрел тыртпас президент тыптырынга мен черле бүзүревес мен.

Бистер кыдыг-кызыгаар, ырак кожуунда чурттап турар чон-дур бис. Кызыл чоогунда кожуун, сумуларга улуг дарга-сайыттар удаа-дараа чоннуң амыдырал байдалы-биле таныжып барып турар. А бистиң кожуун төвүнге харын келген сураглыг боор-дур. Сумуларга база кээп, чон-биле ужуражып, чоннуң санал-оналын дыңнап, амыдырал байдалы-биле таныжары күзенчиг.

Кара-кыс ОССУРБАЙ.
Өвүр кожууннуң Дус-Даг сумузунуң чурттакчызы.

«КЫМЫСКАЯК ӨӨ»

Өг-бүле дээрге-ле, бичии күрүнежигеш. Өг-бүлениң кежигүннери көвүдээн тудуум, дазылдары улам ханылап, калбарып, быжыгып эгелээр. Бир эвес өг-бүлениң иштики байдалы, бот-боттарынга хамаарылгазы нарыылдап эгелээн болза, харын мырыңай бергелерге таваржып, буступ болур. Шак ол быжыг туруш огнуң эң улуг ээзи, даяңгыыжы эр кижиден кончуг хамаарылгалыг. Ооң угаан-бодалындан, негелде бар-чогундан, шынгызындан, амыдыралга чугула ажылдарны кылып, удуртуп билиринден, камныг, хумагалыг боор, кайы хамаан чок чарыгдал үндүрбезинден хамааржыр.

Чогум күрүне тургузуу оон-даа нарын, янзы-бүрү аймак чон чурттаан «кымыскаяк өө» ышкажыл. Ону башкарары, удуртуру чүдеч артык берге. Шыдаар-ла кижи шыдаар. Чижээ, Россия-дыр. Чүгле девискээрлер сааны (регионнар) безин чүс чедип турарын көөрге илдең. Нарын байдал тургустунуп, акша-төгерик үнези батканындан ону чедиштирери безин тоң берге, ындыг болганда, байдалды эки билбес кижээ ол канчаар-даа аажок аар чүък апаар. Президент дээрге-ле, биске адавыс дег чоок, аваангыр, былдамыш чок, чондан хоорулчак эвес кижи болур.

Бир-тээ, Россия Президентизин ийиги хуусаада идегеп, соңгуп алган төлээвисте, бистиң Тыва чурт Президентизи база дүжүлгезинге артканы дээре деп бодалдыг мен. Чүге дизе, ол албан-дужаалга өске кандидат дешшидип үндүргеш, ону Москваже чорударывыска, Президент Ельцин ону орта танывас болуп, «сурас» оглу ышкаш хүлээп аары билиш чок.

Эскерип топтаарга, Чазак баштыңы туржук, өске-даа улуг эрге-дужаалдыглар, өг ээзинден бир онза ылгалдыг болуру албан. Ону билбестер ховар. Чазак дүжүлгезинге азы кым-бир сайытка томуйлаттырганда, бодунга чоок төрел-дөргүл, аймак-бөлүк улустарын кабинет-кресло-ларга олуртуп, тыртыжары канчап-даа таарышпазы билдингир. Ельцинниң дузалакчызы В. Илюшинниң девизи бар: Ажылга эш-өөрүн, төрелдерин албас. Аңаа көөрде бисте таныш-төрүш аайы-биле тыртылыышкын туруп болур. Ону безин кылырда бодамчалыг, хынамчалыг чорудар. Ол кижиниң ажыл-херекчи чоруун, талантызын үнелеп, ооң угаан-медерелин, туруштуун, ынаныштыын, мөзү-бүдүжүн, чөптүүн, чон-биле ажылдап билирин, турамык эвезин бүгү талазындан өөренип көрзе эки.

Башкыларның дадагалзап турарында («Ц. А» солун) база-ла ужур-ла бар хире. Өске кордакчы дүжүлгеге олурупса, шынап-ла, ол бир дугаарында, оран-сава болгаш дөргүл-төрелдериниң чуртталгазын экижидеринче сагыыанны бээри магатчок. Ынчап барган үе ышкажыл бо. Эрге алган соонда бодум билир мен дээр.

Чогум Президент чагыргалыг чурттарда байдал сыр өске болдур ийин. Олар тоогузүнден бедик хөгжүлделиг, экономиктиг чурттар-дыр. Чижээ, АКШ-тың Президентизи дүжүлгеге олурган дораан «Ак Бажыңга» чурттаар болгаш чоок кижилерни деп чүве билбес. Олар кажан олудундан дүже бергенде, бодунуң хуу бажыңынга кээр. А бисте чурттаар-даа тускай өргээлеривис чок болганда, дүжүлгеге олурган кижи бүрүзүнге-ле коттедж-тер тудуп берип турар харывыс чогун билзе чогуур.

Юрий КУНЖЕП.
Кызыл хоорай.

А. К. КАНЗАЙ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

Республиканың улуг-биче чону-биле бир дөмей, март 16-да болур соңгулдаларга хынамчалыг белеткенип, аңгы-аңгы кандидаттарның программалары-биле таныжып, хөйнү билип, бодап турар мен. Христиан шажын-чүдүлгелиг кижи болгаш тайбыңның, эп-сеткил каттыштырылгазының болгаш күш-ажылдың оруун шилип ап, А. К. Канзай дээш бадылаарын шиитпирлеп алдым. Коммунист А. К. Канзайның программазында чоннуң бүзүрелиниң болгаш чөпшээрежилгезиниң чазаан тургузар, ак сеткилдиг күш-ажылдың, гуманизмниң база коллективизмниң чаңчылдарын хүндүлээрин катап чедип алыр, нацияларның болгаш улустарның деӊ эргелеринге үндезилээн национал-политиканы чорудар дээш, оон-даа өске сорулгаларны чүүлдүгзүнүп, деткип тур мен.

Людмила САНКИНА-САВАОФ.

Солунга парлаттынган материалга хамаарыштыр

ТӨӨРЕДИГНИҢ ДӨЗҮ ЧОК

1997 чылдың январь 18-те «Шын» солунга «1992—1996 чылдарда реформаларны чорудар талазы-биле кылдынган хемчеглер дугайында ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Күрүне илеткели» парлаттынган. Ол-ла хүн ТР-ниң президент албан-дужаалынга кордакчыларның бирээзи К. А. Бичелдей Шагаан-Арыг хоорайның кинотеатрынга соңгукчулар-биле ужуражылгазын эрттирген. Ол болуп эрткен ужуражылга дугайында отчетту кордакчының бүзүреттирген кижизи Валентина Артына февраль 1-де үнген «Улуг-Хем» солунда парлаткан. Чаңгыс хүннүң ийи болуушкуну ол.

«Чаңгыс кижи шериг болбас» деп эгелиг ол отчетту номчааш, бодумнуң бодалдарымны номчукчуларга чедирбейн баар аргам чок болду. Хоойлу езугаар харыы кылдыр бижип турар чүүлдү ол-ла солунга парлаар ужурлуг. Ынчалза-даа «Шынга» парладыр деп бодап алдым. Чүге дизе, К. А. Бичелдей ужурашкан-на черинге Шагаан-Арыгга чугаазын катаптап турган боор чорду.

Отчетта чүнү бижип турар эвес, сайгарып көрээлинер. Бюджеттиң 10 ай иштинде күүселдезин Дээди Хурал (парламент) кошкак деп санааш, «багай» демдекти салган. Бо меге медээ-дир. Бюджеттиң 16 дугаар чүүлүнүң күүселдезин багай деп үнелээш, бүгү бюджет «багай» демдек алган дээрге меге болбайн чүү боорул.

Тываның бюджединиң 80 хуузун Россиядан дотация кылдыр ап турар бис. Россияда канчаар-даа аажок ханылаан экономиктиг кризис боор турда, бюджетте көрдүнген акша долузу-биле чыгдынмас дээрзин бичии оолдар безин билир. Москвадан трансферт акшазы чедир келбеске, бюджет күүсеттинмес. Чеже-даа «багай» демдек салырга, акша немешпес.

«Кодээ ажыл-агый, транспорт, тудуг ажылдары шуут турупкан» деп, Дарганың бир чугаазы бо. Ийет, четпестер бар, олар кымга-даа билдингир. Кодээниң чону эрткен кааң чылда шаа-биле дүжүттү алган. Чоннуң малы өзүп тур. Дүктү, алгы-кешти республикага болбаазырадыр дээш бүдүн фабриканы ажыглалда киирип тур, цехтерни ажыглалга чаңгыс эвести киирген.

Дээди Хурал Даргазының билип турары-биле алырга, 1992 чылдан бээр хамык тудуг-суур турупкан, «ажыы-биле чугаалаарга, 2 күрүне садыы немешкенден башка, оон аңгыда чүү-даа туттунмаан». «Чүү-даа туттунмаан» деп карартырындан канчап эпчоксунмас дарга боор. Тыва-түрк лицейниң ажыдыышкынынга К. А. Бичелдей боду киришкен. 2400 өөреникчилер өөренир школалар ажыглалга кирген. Туранда, Каа-Хемде, Сүт-Хөлде эмнелге объектилери, 159 муң дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнары ажыглалга кирген. «Чедер» курортта дөрт каът улуг корпус, Кызылда бүгүрек эмнелгези ажыглалга кирериниң кырында келген.

Акша-көпеек төктүп турар коммунизм үезинде даргаларның тудуп чадап кааны Хандагайты — Мугур-Аксының автомобиль оруу, Хөнделең — Кара-Хөл аразының бедик вольтулуг электри шугуму ажыглалга кирди. Оон ыңай-даа хөй чижектерни киирип болур мен.

«Президентиниң администрациязы 72,8 хуу акшаландырыышкынны алган. Моон алгаш көөрге, ТР-ниң Чазаа, Президентизи чүгле бодунуң аппарадын акшаландырар дээш ажылдап турары илдең-дир» деп, хүндүлүг Дарганың сөстерин номчупкаш, кайгап калган мен. 1996 чылдың сентябрь эгезинде Президент аппарадынга ажылдап келгеш, үш ай улаштыр акша-шалың албаан кижиге ол саңга бүзүрээри берге-дир. Президент аппарадында каш кижи бар бис. Президент, оралакчы-президент, бо даргаларның ийи дузалакчызы, Президентиниң дөрт чөвүлекчизи, протокол албанының удуртукчузу. Шупту 10 кижи, а артканнары Чазактың ажылдакчылары болур.

Акшаландырыышкын канчап 72,8 хуу апарганын истеп көрээлинер. Президент аппарадынга тос кижи 10 ай иштинде шалыңының 54,6 хуузун алган. Хамык хөй чарыгдалды автотранспорт ажыглалынга, сургакчылаашкынга үндүрген.

Президент дээрге Президент-дир. Ол Тываны эргий кезиир. Бергедээн кожууннарга дуза кадар. Вертолет хөлезилеп аарга кайы хире акша үнерил? Москваже база өске-даа чурттарже Президент чоннуң, күрүнениң ажыл-херээн кылып ужуп чоруп турган. Ол база чарыгдалдар-дыр. Чазак дээрге Чазак-ла болгай. Чазак Баштыңының оралакчылары, Чазактың харысалгалыг ажылдакчылары кожууннар, сумулар үнүп сургакчылаар, чон-биле ажылдаар апаар. База-ла чарыгдалдар үнер. Президентини, Чазак ажылдакчыларын кайнаар-даа барбазын, Москвадан акша дилевезин, күрүнениң ажылы бууразын деп бодап турар кижилерге кандыг-даа сан-чурагайлар таарымчалыг болбайн канчаар.

К. А. Бичелдей саң-хөө, бюджет айтырыгларын кымдан-даа артык билир, харын «өттүр көөр» дарга боор-тур. «Чыл төнчүзүнге чедир чүгле 1—2 айның шалыңын алыр апаар силер» деп соңгукчуларны коргуткан. Эрткен 1996 чылдың түңнелинде Тыва Республикада күрүнениң үндүрүг инспекциязының органнары республика бюджединче 151,8 миллиард рубльди киирген. Ол безин 5 айның акша-шалыңынга деңнежип турар.

1993 чылда Тыва бодунуң бюджединге 8,8 миллиард рубльди киирген. Ол дээрге ниити бюджеттиң 11,3 хуузу турган. Эрткен 1996 чылда 151,8 млрд. рубль киргениниң үстүнде айыттым, азы чыл бюджединиң 20,1 хуузу. Республиканың бодунуң бюджединге үлүү үш чыл эрткенде 10 хуу өскени ол-дур. Бо аткаар эвес, бурунгаар базым-дыр.

К. А. Бичелдейниң соңгулда мурнунда кол-ла тактиказы, харын-даа стратегиязы амгы Президентини карартыры. Шак ындыг арганы Россияга большевиктер, Германияга национал-социалистер ажыглап турган. Президент апаргаш, бир дугаарында, «Президент» биле Чазакты шуут аңгылаар» дээн күзелин ол кежээ онзалап демдеглээн болду. К. А. Бичелдейниң ынча дээри чоп. Чүге дизе, ажыл-агый талазы-биле дуржулга чок кижиге Чазак удуртуру берге. Президент дужаал алгаш, байырлыг хүлээп алыышкыннар кылып, янзы-бүрү хуралдарга чүве чугаалап каап чоруп турарга хала чок болдур ийин.

Бистиң Президентивисти чер-чурт, тала-дугай, таныш-көрүш, чаңгыс классчыларын өрү тыртар багай чаңчылдыг дээн. Партократия үезинде кадрлар шилиирде номенклатураны холчок сагыыр турган. Ынчангаш моон мурнунда бистиң улуг даргаларывыс турган Г. Ч. Ширшинниң, Ч.-Д. Б. Ондарның чоок төрелдеринден, эштеринден, чаңгыс классчыларындан дешшээн кижилер барык чок деп болур. Дешшидип болур кижилер эвээш эвес турган. Оларның «буруузу» улуг даргаларга чоок болганы, ол-ла. Өскээр чугаалаарга, демократияның чок турганы ол-дур.

Амгы демократтыг үеде партийжи номенклатураның принциптерин кымнар дедир эгидер бодап турарыл? Демократияны хандыр билбес болгаш эрги большевикчи идеологияның шырыңмазын мээзинден ам-даа арыглаваан кижилер-дир.

Соңгулдаларга тиилээн кижиниң бодунуң командазын канчаар четчелеп аары ооң эргези. Өске демократтыг чурттарда тиилеп үнген кижи өөнүң иштин, ажы-төлүн, дуңмаларын командазынга киирип аар. Б. И. Ельцинниң уруу Кремльде ажылдап турар. Б. Клинтонунуң агайы Ак бажыңның бүрүн эргелиг ээзи. К. Илюмжиновтуң кады төрээн акызы ооң чөвүлекчизи боор, багай эвес ажылдап турар. Оон-даа хөй чижектерни киирип болур мен.

К. А. Бичелдей дарга президент апаргаш, социал политика, экономика, кадрлар деп оралакчы даргаларны (солунда бижээн аянын ол хевээр арттырдым — Б. К.) ажыы чок дээш кызырар мен деп аазап турар. Чазак ажылында эң кол адырларны, удуртур даргаларны чок кылып аарга болур бе? Чазакта чаңгыс-даа бот-тускайлаң ажылдаптар сайыт, удуртукчу чок деп Дарга түңнеп турар. Кижилерниң ажылын ынчаар чаңгыс талалай үнелээри чараш эвес-тир. «Президентивис-биле сөс каржыр болзуңза, ажыл чок артар сен». Ийе, Президент-биле маргыжар, солуннарга шүгүмчүлелдиг чүүлдер бижип турган кижилерни билир мен. Ынчалза-даа Президент бодунуң идепкейи-биле чаңгыс-даа кижини ажылындан үндүрбээн.

«Социал политика акшаландырыышкыны чүгле 6,2 миллиард рубльди алган». Билбес кижилерге социал политика деп сөс пенсия, дузаламчы акшалар, эм-таң өртээ эвеспе деп билдинзе хөңнү. Шынында бо бөлүкке аныяктар программазы, «Тываның уруглары» болгаш өске-даа программалар кирип турар. 1996 чылда бо бүгү программаларга 8,8 миллиард рубль үнген.

«Социал-культурлуг хемчеглер» деп тускай бөлүк бюджетте база бар. Ол бөлүкке өөредилге, культура, кадык камгалалы, күш-культура кирер. 87,6 миллиард рубль ол хемчеглерге чарыгдаттынган.

Валентина Артынаның бижээн ол отчедунда мындыг сөстер бар: «Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн чээли акша кайнаар кире бергенил?» «Кыдыкы Соңгу чүктүң керээзи-биле алдынган чээли акшаны канчаар чарыгдааныл?» Билдингир-ле, чугаамында Кыдыкы Соңгу чүк девискээрлеринге аъш-чем болгаш барааннарны баш бурунгаар садып, сөөртүп чедиририн акшаландырар федералдыг фондунуң чээли акшаларының дугайында чоруп турар хевирлиг.

1994 чылдан бээр 134 млрд. рубль түңнүг Соңгу чүк чээлизин Тыва алган. 90,8 млрд. рубльди чылыг энергетика комплекизиниң ажылын хандырарынга чарыгдаан. Ол дээрге хөмүр-даш сөөртүлгези, үрелип турган ЧЭТ-терни септээринге херек артык кезектерни, кывар-чаар чүүлдерни садарынга үнген чарыгдалдар-дыр. 40 млрд. рубльди аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын садарынга үндүрген.

Соңгу чүк чээлилерин чарыгдап турганын РФ-тиң Санажылга палатазы хынаан. Ол хыналданың түңнелдерин Москвага чугаалашкан. Кемерово областың прокуратуразы Россияның чиңгине прокуратуразының даалгазын езугаар хыналданы чоруткан. Соңгу чүк чээлилерин чарыгдап турганында хажыдыышкыннар бар, ынчалза-даа ол хажыдыышкыннарны болдурбайн баарының аргазы чок турган деп ол хыналдалар түңнээн. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чурттакчы чону доңуп турда, эмнелгелер, школалар, бүдүрүлгелер хагдынар деп баарга, Чазак ЧЭТ-терни септээр, ажылдадыр дээш Соңгу чүк чээлилерин ынаар чарыгдаан. Соңгу чүк чээлилерин оорлаан, өскээр ажыглаан дугайында чаңгыс-даа барымдаа чок болган. Ол чээлилер долгандыр янзы-бүрү чугааларны өөскүдүп турар кижилерниң сорулгазы билдингир.

«Президентиниң «шыырак» деткикчилери кожууннуң удуртукчу даргалары чонну канчаар төөредип алган эвес, март 14-те Шагаан-Арыгга келгеш көөр бис»,— деп, Дарга ужуражылгазының түңнелинде чугаалаан болду. Тыва улус төөредигниң дөзү чок деп чугаалаар чүве. «Чонну кезек када төөредип болур силер. Ынчалза-даа бүгү чонну кезээ-шагда төөредип шыдавас силер» деп мерген сөстерни АКШ-тың Президентизи чораан А. Линкольн чугаалаан болгай.

Кымның шынныг болгаш чөптүг демисел чорудуп турганын март 16-да эртер бадылаашкыннар көргүзе бээр.

Борис КУЖУГЕТ.
ТР-ниң Президентизиниң протокол албанының удуртукчузу.

ДЕТКИМЧЕНИ ООН БАЗА АЛГАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

кончуг кызымак ажылдап келген, чонунга төлептиин, бердингенин, моон соңгаар улам чедиишкинниг ажылдап болурун көргүскен. Ынчангаш Президентини ийи дугаар хуусаада катап соңгуурунче кыйгырдым — деп, башкы Одай-оол Дангаа чугаалаан. Бо саналды чүве чугаалаан соңгукчулар шуптузу чүүлдүгзүнүп деткээн. Шериг-оол Дизижиковичиниң эртем-билии шыырак, арга-дуржулгазы улуг, Россия Федерациязының төп удуртулга органнары-биле сырый харылзаалыг, ооң уламындан бо бедик албан-дужаалга ажылдап шыдаар кижи деп санап турар бис, мону барымдаалааш, март 16-да бадылаашкынывысты бээр бис деп, Хайыраканның участок эмпелгезиниң эргелекчизи Августа Сарым-оол соңгукчуларга дыңнаткан.

Кечил-оол аттыг совхозтуң директору Ушпан Хирлиг-оол, Культура бажыңының директору Людмила Түлүш, Хайыракан суму чагыргазының даргазы Биче-оол Монгул-оол болгаш өскелер-даа санал бергеш, кандидатка чамдык чагыгларын, сүмелерин киирген, президент албан-дужаалга кордакчыларның иштинден эң-не төлептиг — Шериг-оол Дизижикович Ооржактың кандидатуразын бир эп-сеткилдиг деткээннер.

Кандидаттан хөй санныг айтырыгларны соңгукчулар салган. Аңаа чогуур харыыларны Президент-Чазак Баштыңы берген, чагыгларны хүлээп алган.

Арыг-Бажы суурнуң Культура бажыңынга Президентиниң албан-дужаалынга кордакчы Ш. Д. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралы база-ла чогуур деңнелге эрткен.

Кандидаттың бүзүреттирген кижизи Шериг-оол Дизижиковичиниң допчу намдарын болгаш ажыл-чорудулгазын чыылганнарга чугаалааш, амгы Президентини база катап соңгуп алырынче соңгукчуларны кыйгырган.

Кандидатуразын деткиирин-биле чыглып келген арыгбажычыларга өөрүп четтиргенин Ш. Д. Ооржак чугаазының эгезинде илереткен. Президентиниң болгаш Чазактың дөрт чыл ажыг үениң дургузунда чорудуп келген ажылын ол чыылганнарга чугаалап берген. Реформаларны боттандырып турар үеде бергелер болгаш чамдык частырыглар турган-даа болза, Тываның политиктиг, экономиктиг социал амыдыралында биче эвес чаартылгалар, өскерилгелер болганын чугаалаан. Ылаңгыя чоннуң социал камгалалын күштелдирериинче Президент болгаш Чазак доктаамал сагыышты салып келгенинден ажылчы чоннуң амыдырал-чурталгазының байдалы Россия Федерациязының өске девискээрлеринден чүгээр болуп турарын айыткааш, чижектерин киирген. Бо чугула адырже моон соңгаар-даа кичээнгейни кошкатпазын чугаалаан.

«Арыг-Бажы» совхозтуң директору Белек Дашкып-оол, школа директору Любовь Апай-оол болгаш өскелер-даа хуралга санал бергеш, Тыва Республиканың келир үези, чаартылгалары дээш бүгү-ле күжүн, билиин, арга-дуржулгазын үндүрүп, кыска хуусааның иштинде эвээш эвес ажыл-херекти кылган Президентиниң болгаш Чазактың хөй талалыг ажыл-чорудулгазын чүүлдүгзүнүп деткээн. Ам болур президент соңгулдалар хүнүнде улустуң төлептиг оглу, чону дээш ёзулуг сагыш човап чоруур Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш чаңгыс кижи дег бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны олар кыйгырган, чыылганнар ол саналды чүүлдүгзүнүп деткээннер.

Соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга Ш. Д. Ооржак харыыларны берген.

Арыг-Үзүү суурнуң Чодураа Байыр-оол аттыг Культура бажыңынга президентиниң албан-дужаалынга кандидат, Президент-Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражыр күзелдиг соңгукчулар хөйү-биле чыылган.

Кандидаттың допчу намдарын болгаш ажыл-чорудулгазын бүзүреттирген кижи таныштырган соонда Ш. Д. Ооржакка сөс берген. 1992 чылда Президентиге соңгуткан соонда реформаларны, чаартылгаларны кончуг нарын болгаш берге үеде эгелээнин ол чугаалааш, оларны канчаар ажып эрткенин тайылбырлаан. Оон бээр дөрт чыл ажыг үе эрткен, бо аразында Президентиниң болгаш Чазактың кылган ажылдарынга доктаадан. Амгы чурттап, ажылдап турар үевис кончуг солун үе дээрзин айыткан. Соңгулда мурнунуң программазының кол-кол чүүлдеринге ол доктаап, чүнү кылыр бодап турарын тайылбырлаан.

Күш-ажылдың хоочуну Чигжит Чараш-оол санал бергеш, Президент албан-дужаалынга кордакчыларның иштинден амгы Президентини боду хууда шилип алганын, ооң чонунуң амыдырал-чуртталгазы дээш амырдыш чок ажылдап турарын, моон соңгаар-даа төлептиг гаалааш, Шериг-оол Дизижикович дээш бадылаашкынның ковиң дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырган. Соңгукчулар ону диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле деткээн.

Арыг-Үзүнде ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы Чаш-оол Айыр-Санаа, башкы Ловида Хомушку, күш-ажылдың хоочуну Варвара Шимит, школа директору Каадыр-оол Ооржак болгаш өскелер-даа санал бергеш, арагалаар, оорлаар, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселди күштелдирериниң, аныяктарны ажылга тургузарының, суурга чаа школаны тударының айтырыгларын көдүрүп, кандидатка чагыгларын берген.

Арыг-үзүүжүлер президент соңгулдаларынга идепкейлиг киржирин, чону дээш мо-гаг-шылаг чок ажылдап чоруур Шериг-оол Дизижикович дээш бадылаашкынын бээрин чугаалап турганнар.

Шагаан-Арыгның Совет Тываның 40 чылы аттыг кинотеатрга Ш. Д. Ооржак-биле ужуражылга хуралы орай дүне эгелээп-даа болза, соңгукчулар залга сыңмас кылдыр чыылган.

Кандидаттың допчу намдарын болгаш ажыл-чорудулгазын кандидаттың бүзүреттирген кижизи Е. Х. Хаян соңгукчуларга таныштырып тура, Ш. Д. Ооржак 1983-1986 чылдарда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүүн киргенин демдеглээн. Мал, чер, тудуг ажылын хөгжүдеринге, кадрларны белеткеп, өөредиринге, бөдүүн чоннуң амыдыралын экижидеринге хөй чүүлдерни кылганын айыткан. Ынчангаш Улуг-Хем кожууннуң хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирген Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны ол кыйгырган.

Президент-Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак ужуражылга хуралынга делгереңгей чүве чугаалаан. Реформаларны, чаартылгаларны кончуг берге үеде эгелеп алгаш, ону ажып эрткеш, Президент болгаш Чазак чүнү кылганын тодаргай тайылбырлап берген. Тыва күрүне ам сыр өске күрүне болу берген. Демократтыг, эрге-хоойлулуг хамааты чаа күрүнениң таваа салдынганын айыткан. Эрге-чагырганы чонга эгидип берген. Өнчү хөй хевирлиг, деңэргелиг, чиштирилгелиг сайгарылга экономиказының өзээ салдынган. Тываның атсураа чүгле Россияда эвес, делегейде билдингир болу берген. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг, культурлуг харылзаалар калбарып орар. Ооң чижектерин ол киирген. Ш. Д. Ооржак Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының кежигүнү болуп турары безин хөйнү чугаалап турар.

Тываның көдээ ажыл-агыйын моон соңгаар хөгжүдериниң айтырыгларын Президент ужуражылга хуралы болган чер бүрүзүнге чугаалап берип чораан. Шагаан-арыгжыларга база таныштырган. Тыва Республиканың аграр секторун 2000 чылга чедир хөгжүдер дугайында Россияның Чазак доктаалын хүлээп алыр. Орта көдээ ажыл-агыйның хөгжүдериниң бүгү-ле айтырыглары кирер. Оон аңгыда Тываның көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының хуралынга бо адырны хөгжүдериниң дугайында чугаа болганын дыңнаткан.

Бодунуң соңгулда мурнунуң программазының кол-кол чүүлдери-биле ол таныштырган. Кол кичээнгейни республика акшаны боду ажылдап алырынче, Россиядан дотация алырын эвээжедиринче угландырганын айыткан.

Соңгукчулар кандидаттан хөй санныг айтырыгларны салгаш, чогуур харыыларны алганнар.

Күш-ажылдың хоочуну 76 харлыг соңгукчу Федор Чолдак-оол эрткен президент соңгулдаларында Ш. Д. Ооржак дээш соңгааш, шын шилилгени кылганын айыткааш, ам база катап аңаа бүзүреп, идегеп турарын чыылганнарга дыңнаткаш, ол дээш соңгуурун дыңнаткан. Дуржулгалыг хоочуннуң саналын кожууннуң социал камгалал төвүнүң ажылдакчызы Мария Дамчай, кожууннуң коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Шолбан Куулар болгаш өскелер-даа деткээн.

Ужуражылга хуралының түңнелинде Ш. Д. Ооржакка сөс берген. Улуг-Хем кожууннуң ажыл-ишчи чону меңээ эргим болгаш үнелиг, маңаа ажылдап турган, олардан хөй эки чүүлдерни өөренип, билип алган мен, ону кажан-даа утпас мен, бо бүгү мээң чедимчелиг ажылдаарымга депкиш, ужур-дузалыг болган деп, ол онзалап демдеглээн. Тоолзуг, келир үези улуг Улуг-Хемниң, кылып бүдүрген ажыл-херээ хөй Улуг-Хемниң кайгамчыктыг чону меңээ база катап бүзүрелди көргүзүп, Президентиге соңгуп алыр болза бүгү-ле күжүмнү, билиимни, арга-дуржулгамны чаа Тываның келир үези, ооң чонунуң эрге-ажыы дээш бээринге белен мен деп, ол чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Хүндүлүг номчукчулар!

Тываның хөй националдыг чонунуң амыдыралынга чугула ужур-дузалыг болуушкун — Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдалары мырыңай чоокшулап келди: 1997 чылдың март 16-га чедир ам чүгле үш хонук арткан. Республикада бедик ол албан-дужаалга чеди кандидаттың депшиттиргени, бүрүткеттингени билдингир болгай. Оларның шуптузу төлептиг кижилер деп санап турар бис: кандидат бүрүзүнде солун программа бар, амгы болгаш келир үеже тодаргай сорулгаларны ында айыткан. Ынчаарга төлептиглерниң иштинден эң-не төлептиин соңгуп алыры — ол дээрге, соңгукчуларның бүрүн эргези-дир. Ынчангаш кандидаттарга деткимчениң чагааларын болгаш кыйгырыгларны бир дөмей, кандыг-даа ылгай көрүүшкүн чокка парлап келген бис. Ындыг турбуже, чамдык кижилер «Шын» солун «чаңгыс талалап турар» деп соора билиишкинни нептередип турар болгаш ам-даа үргүлчүлевишаан. Ынчангаш дараазында тайылбырны кылыры эргежок чугула деп санап тур бис.

Ындыг хомудалдар-биле холбаштыр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери редакцияга хыналданы, истелгени үш удаа кылган болгаш солуннуң редакциязы «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга хажыдыышкыннарны кылбаан деп санап көргенин номчукчуларга айыткап тур бис. Кандидаттарны деткээн материалдарны хүн бүрүде бүрүткеп, учедун кылып, бүгү чагааларны, кыйгырыгларны солунга бир дөмей, кандыг-даа тала-дугай тыртпайн, шыдаар шаавыс-биле парлап келдивис. Ол дугайында дараазында фактылар, саннар бадыткап турар.

Соңгулда мурнунуң агитациязы эгелээнден бээр редакцияга 117 чагаалар, кыйгырыглар, медеглелдер келген, оларның шуптузунга кандидаттарның кайы-бирээзин деткээнин соңгукчулар, хөй-ниитиниң шимчээшкиннери, соңгулда каттыжыышкыннары, эгелекчи бөлүктер, «Лидер» деп соңгулда блогунуң төлээлекчилери илергейлээн.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттар: К. Д. Аракчааны деткээн 4 чагаа, К. А. Бичелдейни—5, А. П. Дамба-Хууракты—4, А. К. Канзайны—1, Х. Д. Монгушту—2, Ш. Д. Ооржакты—101 чагаалар, кыйгырыглар, медеглелдер редакцияга келген, а чедиги кандидат А. Ю. Кашинни деткээн чаңгыс-даа чагаа келбээн. **Ынчаарга кандидаттарны деткээн соңгукчуларның чагааларын азы хөй-ниити организацияларының кыйгырыгларын организастаар эргередакцияда чок дээрзи номчукчуларга болгаш соңгукчуларга билдингир боор.**

Ш. Д. Ооржакты болгаш ТР-ниң оралакчы-президентизиниң албан-дужаалынга кандидат А. А. Мельниковту деткээн чүс ажыг чагааларның 28-зи азы чүгле 27,7 хуузу парлаттынган.

Рыноктуң бо нарын болгаш берге үе-чадазында акша-хөреңги чедишпес, саазын болгаш өске-даа чүүлдерниң өртек-үнези, типография чарыгдалдары кедергей улуг болган уржууңда, «Шын» солун неделяда чүгле үш удаа үнүп турар болгай. Ш. Д. Ооржакты деткээн чагааларның 73-үн азы 72,2 хуузун редакция парлап шыдаваан. Оларның аразында күш-ажылдың хүндүлүг хоочуннары Хөвеп Ооржактың, Дугаржап Оюннуң, Вячеслав Баз-оолдуң, Ховалыг Товариштайның чагаалары, Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурда Сарыг-оол Салчактың:

Президентивис Ооржакты
Билбес кижи Тывада чок,
Өске кижи эрте берзе,
Өрү дешпип шыдавас бис—

деп одуругларлыг шүлүүн болгаш өске-даа авторларның чагааларын шуптузун парлап күш четпейн барган.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттарның программаларын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының бадылааны графикке дүүштүр чигези-биле парлап келдивис. Чижээ, А. П. Дамба-Хууракттың программазын 1997 чылдың февраль 13-те № 18 «Шынга», К. Д. Аракчааның допчу намдарын болгаш Тыва Республиканың чонунга кыйгырыын ооң чуруу-биле кады, февраль 18-те № 20 солунга, Х. Д. Монгуштуң программазын февраль 22-де № 22 солунга, Ш. Д. Ооржактың болгаш А. А. Мельниковтуң каттышкан программазын февраль 27-де № 24 солунга, А. К. Канзайның—март 4-те № 26 солунга, К. А. Бичелдейниң—март 8-те № 28 «Шынга», А. Ю. Кашинниң программазы графикте көрдүнгениниң езугаар бөгүн, март 13-те парлаттынды. Кандидаттарның программаларын, оларның деткээн кыйгырыгларны парлаарда, кандыг-даа казыышкынны, кызыгышкынны азы ылгай көрүүшкүнкү болдурбаан бис.

Соңгулда мурнунуң агитациязын чырыдары бөгүнгү номер-биле доозулганы бо.

Хүндүлүг номчукчулар — соңгукчулар!

Тыва Республиканың Президентизиниң март 16-да соңгулдаларынга эң-не идепкейлиг киржиринче силер бүгүдени кыйгырып тур бис.

«ШЫН» солуннуң редколлегиязы.

ҮЛЕТПҮР ХӨГЖҮЛДЕЗИН — БЕДИК ДЕҢНЕЛЧЕ

ТР-ниң Президентизиниң байыр чедириишкини

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

муниципалитет кылдыр аңгылаан. Күш-ажылдың, шимчевес хөреңгиниң, барааннарның болгаш ачы-дузаларның бүдүрүлгезиниң рыноктa чижилгези көстүп келген.

Биче болгаш ортумак бизнестиң структуразы тургустунуп турар.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартыр болгаш техника талазы-биле эде дериир база чаа бүдүрүлгелерни тургузар сорулга-биле биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукка сан-хөө талазы-биле дуза чедирер кылдыр үр хуусаалыг салыышкыннарның республика фондузун 1993 чылда тургускан. Биче сайгарлыкчы чоруктуң төлээлекчилериниң бирги съездизи эрткен чылын болган, республиканың сайгарлыкчыларының ассоциациязы аңаа тургустунган. Тыва Республиканың Чазааның чанында тургустунган сайгарлыкчы чорукка деткимче фондузу биче бизнести хөгжүдерин деткиир талазы-биле Россияның конкурузунга кириишкеш, гран-шанналды чедип алган, оон алыр акша-хөреңги өөредилге-сайгарлыкчы төптү тургузарынга чарыгдаттынар.

1994 чылдың соонда республика бөгүн бир-ле дугаар алдын курлавырлыг болган. Чаартылганың болгаш хөгжүлдениң уставта капиталы кылдыр боду алдынныг Тыва банк тургустунуп турар.

Республиканың девискээринге экономиктиг хостуг зоналарны тургузарының программазын ажылдап кылыры доостурунуң кырында келген. А ону республикага чедиишкинниг боттандырарының үндезини бар. Тываның садыг харылзаалары тудуп турар чурттарының хүрээлени калбарып турар: Моол, Кыдат, Германия, Иран, Чоокку Чөөн чүк чурттары.

Биске кол сорулга болза, харылзаштырыкчыларны киириштирбейн, делегей рыноктарынга тыва бүдүрүлгелерниң продукциязын сайгарары болур. Делегейниң контроль-эрттирилге пункттарының күркызыгаарның тыва участогунда эрге-хүлээлгелерин «Цагаан-Тологой» болгаш «Хандагайты» деп ийи постуга берген турар.

Ынчангаш реформаларның дараазында үе-чадазынче экономиканың шилчилгезинге магадылалдар бисте тургустунган, оон кол сорулгалары болза, бүдүрүүшкүнүнүң чайгылыш чок өзүлдези, ооң ажыктыын болгаш чижилгеге киржип шыдаар аргалыын, бүдүрүлге секторунга инвестиция ажыл-чорудулгазын болгаш структуралыг ескерлиишкиннерин идепкейжидери, ол үндезинге социал айтырыгларны шиитпирлээри болур.

Россияның чүгле көдээ ажыл-агыйлыг, чиг эт бээр чери кылдыр Тываның ам артып чаары болдунмас-ла боор. Чүгле бодунуң чиг эдинден тончу продукцияны бүдүрерин улгаттырарының, бодунуң продукциязы-биле ниити Россия болгаш делегей рыноктарынче үнериниң аргазы-биле республиканың экономиктиг тускайлаң чоруун, чонунуң амыдыралының чаагай чоруун хандырып болур деп санап турар бис. Чогум-на ол түңнелди чедип алырынче республиканың Үлетпүр политиказының концепциязының дугайында бодал угланган турар ужурлуг, ол чорук экономика адырынга национал чаа утка болу бээр.

Ол сорулгаларны шиитпирлээри-биле ук Концепцияның төлевилелин белеткээрин Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызынга болгаш Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдип алыр талазы-биле Тыва институдунга даасkan турган. Тываның экономиказын структура талазы-биле эде тургузарының программазының чүүлдерин болгаш Россия Федерациязының Чазааның «1996—2000 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» 1996 чылдың июнь 19-та доктаалын барымдаалап, үлетпүр политиказының стратегиязын болгаш мурнады боттандырар сорулгаларын, ону күүседириниң аргаларын тодарадыр, күрүнеден деткимче көргүзеринге кол адырларны болгаш бүдүрүлгелерни аңгылаар даалганы оларга берген чүве. Концепцияның төлевилели бөгүн белен болгаш бөгүнгү чөвүлел хуралдың кол темазы болуп турар.

Бистиң эртемденнеривис кыска хуусаалыг болгаш үр хуусаалыг үеде үлетпүр политиказының мурнады чорудар сорулгаларын база стратегиязын аңаа тодарадырын оралдашканнар. Ол эртем ажылында үлетпүр политиказын боттандырарының аргазы, ону боттандырарының үе-чадалары база бар, ол чорук эртемденнерниң сүмелериниң онза үнелиг болуп турарын херечилеп турар.

Чөвүлел хуралдың хүндүлүг киржикчилери!

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Тыва Республикага Үлетпүр политиказының концепциязының төлевилелин чугаалажып көөр талазы-биле чөвүлел хуралдың ажылы албан езузунуң байдалынга, бедик деңнелге эртер болгаш силерниң кижи бүрүзү оон ажылынга идепкейлиг, үретүңнелдиг киржир дээрзинге бүзүрелин илергейлеп тур. Ол ышкаш Тыва Республикага Үлетпүр политиказының концепциязының төлевилелин чугаалажып турар үеде болгаш Тыва Республиканың үлетпүр күчү-шыдалын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни херек кырынга боттандырып турар үеде-даа бистиң чалап алган эртемденнеривистен болгаш специалистеривистен бүгү талалыг, эртем-практиктиг дузаны, ажыл-агыйжы. боттуг саналдарны, сагындырыглыг сүмелерни манаар бис.

Чөвүлел хуралдың бүгү аалчыларынга болгаш киржикчилеринге чедиишкиннерни база чаагай чорукту күзеп каалыңар! Дыңнааныңар дээш четтирдим.

ИЛЕТКЕЛДЕР — АЖЫКТЫГ САНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

рунуң оралакчызы П. Л. Лаврентьев, ТР-ниң Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызының сайыды В. А. Монгуш, алдын тывыкчыларының «Ойна» артелиниң даргазы А. А. Неволин, РЭА-ның СС-тиң Экономиканы болгаш үлетпүр бүдүрүлгезин организастаарының улуг эртем ажылдакчызы, экономика эртемнериниң кандидады Г. Д. Ковалева, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери В. М. Милосердов, Кызылдың алгы заводунуң директору П. А. Демир-оол, Тываның машина тудуушкун заводунуң директору В. А. Холодков, РЭА-ның СС-тиң эртем шинчилелдерин организастаар эргелелдиң начальнигиниң оралакчызы, геология-минералогия эртемнериниң кандидады В. М. Задорожный, «Тардан» септелге-ажыглал бүдүрүлгезиниң даргазы Д. С. Монгуш, ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар яамының сайыды Ч. С. Монгуш болгаш оон-даа өске тускай эртемниглер болгаш чалаткан аалчылар.

Чазак Баштыңының оралакчызы Э. Х. Ооржак чөвүлел хуралдың түңнелинде чүве чугаалааш, республиканың үлетпүр күчүзүн быжыглаар талазы-биле чорутунуп келген чамдык айтырыгларга доктаап, ол айтырыг талазы-биле бо чөвүлел хуралга киржип келген тускай эртемниглерге, чурттуң билдингир эртемденнеринге өөрүп четтиришкинниң сөстерин чугаалаан.

Тыва Республиканың Үлетпүр хөгжүлдезиниң концепциязын хүлээп алыр талазы-биле шиитпирни чөвүлел хуралдан хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Кызыл кожууннуң муниципалдыг өнчү комитеди 1997 чылдың **март 26-да 10 шакта** холушкак барааннар садыын **конкурс** езугаар ажык аукционга садарын чарлап тур.

1. Турар чери: Каа-Хем суур, Волнистая кудумчузу, бажың № 33.
2. Тудугнуң ниити шөлү 299 дөрбелчин метр.
3. Ажылчыннарның саны 7 кижи.
4. Чер участогунуң хемчээли 030 га.
5. Эге өртээ 70,1 миллион рубль.

Конкурска киржир күзелдиг юридиктиг албан черлери азы аңгы-аңгы кижилер чагыгларны болгаш долаа акшазын март 24-ке чедир киирген турар.

Тайылбыр ап, харылзаа тударда, дараазында адреске кээр: Каа-Хем суур, Таежная кудумчузу, 20, кабинет дугаары 17. Телефону 91-2-75.

МӨӨҢНЕП САДЫП ТУР БИС

Дээди сорттуң янзы-бүрү макарон аймаа. Өртээ 5900—6500 рубль.

Янзы-бүрү конфеталар аймаа. 1 кг өртээ 17000—25000 рубль.

Адрезивис: Каа-Хем суур, Мелиораторлар кудумчузу 19. «Хемчик» магазин. Ажылдаар шагы 9—17 шак. Дүштеки чапсар, дыштаныр хүн чокка. Телефону 91-3-88.

ЮРИДИКТИГ АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ, АҢГЫ-АҢГЫ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Агроүлетпүр банкының Тывада девискээр аайы-биле салбыры болгаш Агроүлетпүр банкының кожууннарда салбырлары дараазында чурум езугаар ажылдап турарын дыңнатты:

ПОНЕДЕЛЬНИК—ПЯТНИЦАДА юридиктиг албан черлеринден болгаш аңгы-аңгы кижилерден туда акша чок санажылгаларны чорудар.

9 шактан 12 шакка чедир ажылдаар.

Банкының ачы-дуза чедирилгезиниң **бүгү талалары:** юридиктиг албан черлериниң база аңгы-аңгы кижилерниң агар саннарын ажыдып, демдеглээри, шыгжамырларны хүлээп алыры база бээри, валюта солуурy болгаш өске-даа.

9 шактан 19 шакка чедир ажылдаар.

СУББОТАДА аңгы-аңгы кижилер-биле ажылдаар: агар саннарны ажыдар, олардан төлевирлерни хүлээп алыр, шыгжадыр акшаларны хүлээп алыр, бээр, валюта солуур болгаш өске-даа.

10 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

АУКЦИОНГА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Өнчү комитеди эдилелге турган автомашиналарны болгаш дериг-херекселдерни садар аукционну 1997 чылдың март 18-те эрттирер. Садар машиналар болгаш дериг-херекселдер болза:

Машиналарның, дериг-херекселдерниң маркалары	Үндүрген чылы	Эге өртээ (муң рубль)
1. ЛАЗ-697 Р автобус	1980	13500
2. ГАЗ 53 Б автомашина	1981	5750
3. СРН-05МЗ долгаар станок	1986	8600
4. Демир шкафтар, 5 санныг	1983	650 (бирээниң)
5. ШХ-8 деп соодар шкаф	1983	387
6. ШХ-056 деп соодар шкаф	1983	471
7. ШСС-80 деп шкаф	1981	310
8. Делгиир соодукчузу	1980	853
9. ШВС-1 шкаф	1981	510
10. Аъш-чемниң электрилиг котелу	1987	3470
11. ГАЗ-66-01 автомашина	1977	артык кезекке
12. ГАЗ-66-01 автомашина	1980	6000
13. ЗИЛ.131 автомашина	1977	5800
14. ГАЗ-66 (техниктиг дуза)	1986	9000
15. ЗИЛ-130 автокран	1984	артык кезекке
16. ЗИЛ-130 автокран	1985	артык кезекке
17. Авточүдүрүкчү	1986	4000
18. Үттээр станоктар	1992	1200
19. ГАЗ-САЗ-5314	1988	10300
20. ЗИЛ-131 (фургон)	1988	15300
21. КРАЗ-255 В (чүък сөөртүр)	1989	16800
22. КамАЗ-5120 (боду чүдүрер)	1988	36000

Машиналарның, дериглерниң техниктиг көрүлдезин оларның турар черинге кылыр.

Аукционга киржир чагыгны март 17-ге чедир хүлээп алыр.

АДРЕЗИ: Кызыл, Чазак бажыңы, кабинет 424.
Телефону: 3-78-24.

БҮЗҮРЭЭР-ДИР МЕН

Чурт иштинде бичии болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң эң ылангыя көдээниң ажыл-ишчилеринге оларны деткиир хоойлулар шын тургустунар болза, оларның хөгжүлдезинге күрүне камгалалы турар болза, Тываның сайгарлыкчылары чиг-этти шын ажаап, рынок системазының негелдезинге чедир шынарын көдүрер болза, чүге акша-копеек үнмес деп. республика бюджедин долдурарынга РФ-тен хөй чээли алыры эвээжээр деп бодаар мен. Бо хүнде чиг эдивисти (алгы-кеш, эът, дүк, тараа), болбаазырадып шылавазывыс-биле халас чыгыы өскээр чорудуп турар, чуртувусту экономиктиг сайзыралга чедирбейн, хоозурадып турары ол, мону кижи бүрүзү билип турар.

Мээң шилилгемде — Кара-кыс Донгаковна Аракчаа.

Ол күрүнелер аразында чазак башкарар ажылга киржип, экономиказы кошкак бичии күрүнелерге дуза чедирер Каттышкан Нациялар Организациязынга, Европаның парламентизинге, оларның эрге-чагыргазын камгалаан хоойлуларны ажылдап, киржип турары-биле үлүг-хуузу улуг боорга, бистиң республиканың экономиктиг хөгжүлдезин башкарып болур аргазы бар дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

РФ-тиң бичии күрүнелер составында турар ТР-ниң президентизинге соңгудар чөпшээрелди берген, 1 дугаар хереэжен кордакчы. Ооң угааны-бодалы Күрдумага ажылдап турган программазындан билдингир.

Галина МОНГУШ,
башкы.
Кызыл хоорай.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮНЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-адавыс Март Хертекович ЧҮЛДҮМ частың бо хүннеринде 60 харлап турар. Тээли суурнуң машина-трактор станциязынга ол он алды харлыында ажылдап эгелээн. Ачавыс амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Бистерни, ажы-төлүн, оларның уруг-дарыын ол бут кырынга тургускан болгаш ам-даа деткип чоруур. Беш кыстың, ийи оолдуң эргим ачазы, беш бичии чаштарның буянныг кырган-адазы, күш-ажылга аажок ынак, төлептиг, чонунга хүндүткелдиг, дузааргак, эвилең кижи. Ачавыска, кырган-адавыска, 60 харлааны-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, хамыктың мурнунда каң дег быжыг кадыкшылды күзедивис!

Өөнүң хереэжен ээзи, оон уруглары Долгар, Зина, Чечек, Чойганмаа, Чечен, оолдары Эрес, Ангыр-оол, ажы-төлүнүң уруглары Чодураа, Буян, Меңги, Эдиски, Чаяан.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы милицияның капитаны Озук-оол Иргекович Салчакка болгаш соң өг-бүлезинге оларның оглу, Тываның күрүне университединиң студентизи

Эрес Озук-оолович
САЛЧАКТЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солуң редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетпүр килдизиниң эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК (ниитилел килдизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92. оралакчылары —3-45-93 корр.
КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солуң келбейн баргаңда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солуң Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.
Солуңда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштүнмейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8088. Чагыг № 239.